

ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН БАЙГАЛЬ ОРЧНЫ ГАЗАР

**ӨШГӨГИЙН НУРУУНЫ
АГНУУРЫН БҮС НУТАГ,
НАРИЙВЧИЛСАН АГНУУР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ТАЙЛАН**

Тайлан боловсруулсан:

*Байгаль орчны мэргэжлийн байгууллага
“Амьтан Асралт” ХХК.*

Улаанбаатар хот

2013 он

Гарчиг

Ажлын товч өгүүлэл

Нийтлэг үндэслэл

1-р бүлэг Өшгөгийн нурууны агнуурын бүс нутгийн нарийвчилсан агнуур зохион байгуулалтын судалгааны зорилго, зорилт, арга зүй

1.1 Судалгааны зорилго, зорилт	5
1.2 Судалгааны арга зүй	5
1.3 Судалгааны хэрэглэгдэхүүн	8
1.4 Судалгааны замнал	8
1.5 Хээрийн судалгааны бүрэлдэхүүн	8

2-р бүлэг. Өшгөгийн нурууны байгаль цаг уур, нийгэм эдийн засгийн нөхцөл.

2.1 Байгаль цаг агаар, газарзүйн нөхцөл	9
2.2 Нийгэм, эдийн засгийн нөхцөл	13
2.3 Амьтдын шилжилт хөдөлгөөн	13
2.4 Хээрийн судалгаагаар хийгдсэн ажил	14
2.5 Ан агнуурын нөөцийн хамгаалалт	15
2.6 Агнуурын нөөцийн ашиглалтын байдал	15

3-р бүлэг. Агнуурын амьтдын тархалт байршилт, нөөц, нягтшил, сүрэглэлт, нас хүйс

3.1 Аргаль хонины тархац, нөөц, нягтшил, сүргийн бүтэц	17
--	----

4-р бүлэг. Хэлэлцүүлэг

4.1 Хэлэлцүүлэг	25
4.2 Тэмдэглэгдсэн ан амьтад	25

5-р бүлэг. Ан агнуур, агнуурын бүс нутгийн өнөөгийн байдал

5.1 Агнуурын квотыг тогтоосон байдал	28
5.2 Аргаль хонины агнуурын бүс нутаг тогтоосон байдал	29
5.3 Угалзын агнуурын бүс нутаг, агнуурын сан, менежмент	30
5.4 Агнуурын аж ахуйг эрхлэх техник эдийн засгийн үндэслэл	30

Дүгнэлт	32
---------	----

Санал	32
-------	----

Агнуурын нөөц баялгийг хамгаалах, өсгөн үржүүлэх арга хэмжээ (зөвлөмж)	33
--	----

АЖЛЫН ТОВЧ ӨГҮҮЛЭЛ

Монгол Улсын “Амьтны тухай” хуулийн 4.1.12, 5.6.1, 5.7.1 зүйлийн заалтуудыг хэрэгжүүлэх зорилгоор Өшгөгийн нурууны агнуурын бүс нутгийн нарийвчилсан агнуур зохион байгуулалт Өвөрхангай аймгийн БО-ны газрын захиалгаар Байгаль орчны мэргэжлийн байгууллага “Амьтан асралт” ХХК 2013 оны 6-р сарын 10-аас 7-р сарын 01 хүртэл хайгуул судалгааны ажлыг гүйцэтгэсэн тайлан нь 5 бүлэг, дүгнэлт, санал, зөвлөмж, 10 хүснэгт, 2 диаграмм, хавсралт бүхий 44 хуудастай.

Гэрээний дагуу агнуурын амьтдын, тархац, нөөц, нягтшил, сүргийн бүтэц, өсөлт үржилтийг судлан агнуурын бүс нутаг тогтоох зорилгоор хээрийн судалгаа хийж, мэдээ бүртгэл хэрэглэхүүн бүрдүүлэн анализ хийж тайланг хийлээ.

Хээрийн судалгааны материал орон нутгийн байгаль орчны алба, байцаагч, байгаль хамгаалагч, малчдын нөхөрллийн бүлэг, анчид, иргэдээс авсан мэдээ материалыг нэгтгэн анализ хийж агнуурын бүс нутаг, агнуурын нөөцөөс ашиглах, агнуурын тоо хэмжээ, бизнес төлөвлөгөө-менежментийг боловсруулахад агнуурын амьтадын нөөцийн тоо толгойн хэмжээ бага, онгон зэлүүд агнуурын амьтадын зүйлээр баялаг, агнуурын бүс нутаг ан амьтдын агнуурын квотыг тогтоох, үнэлгээг хангах нутаг цөөн учир тайлан менежментийн төлөвлөгөө хийхэд зарим хүндрэл зөрчилтэй талууд гарч байлаа. Аргаль хонины тархац нутаг Өшгөгийн нуруу, Бага богдыг тойроод 53 айл өвөлжиж, 4000-6000 мал бэлчээрлэж байгаа нь агнуурын бүс нутаг тогтоож ашиглах хамгаалахад зохицуулах асуудал гарч байна. Хээрийн судалгаанд Нарийнтээл, Баруунбаян-Улаан, Хайрхандулаан сумын байгаль орчны улсын байцаагч, байгаль хамгаалагч нар оролцов.

НИЙТЛЭГ ҮНДЭСЛЭЛ

Өвөрхангай аймгийн агнуурын амьтдын тархац нутгийн зарим хэсэгт геологи, уул уурхай, зам тээвэр, ган зуд, отор, нүүдэл болсноор малын бэлчээр, зэрлэг амьтдын эзэмшил нутаг, бэлчээрийн давхцал өрсөлдөөн үүсэж байна. Ан амьтад дасан зохицсон идээшсэн нутгаасаа дайжин хамгийн муу газарт шахагдан зайлж амьдрах орчны доройтолд орж, байнгын тогтвортой тайван амьдрах эзэмшил нутаг муу учраас үржил өсөлт алдагдаж агнуурын амьтдын сан хөмрөг хомсдож байна. Байгаль хамгаалах чиглэлээр төрөөс баримтлах бодлого баримт бичигт “Ан амьтны тоо, байршил, агнуурын нөөцийг судалж экологи эдийн засгийн үнэлгээний үндсэн дээр аж ахуйн ач холбогдол, ашиглалтын хэлбэр зохион байгуулалтыг бүсчилэн тогтоож хэвийн өсөлт үржилтийг нь алдагдуулахгүй зохистой ашиглана” гэжээ.

“Байгаль орчныг хамгаалах тухай” болон “Амьтны тухай ” хуулийн заалтуудын дагуу тухайн бүс нутгийн ан амьтныг агнаж ашиглахдаа тэдгээрийн нөөц байршилыг судлан тогтоож ашиглах, хамгаалах үндэслэл боловсруулах агнуур зохион байгуулалтын судалгааг хийлгэнэ гэж заасан байдаг. Агнуур зохион байгуулалтын ажлыг хуульд заасан хугацаанд нь хийлгээгүй аймаг, сум, дүүргийн агнуурын байршил нутагт агнуурын амьтан агнах барихыг хориглох зэрэг дээрхи тогтоол шийдвэрийн заалтууд нь Бага Богдын нурууны агнуурын амьтдын нөөцийн үнэлгээ хийх, сүргийн бүтцийг тодорхойлох, түүний зохистой ашиглах хамгаалах өсгөн үржүүлэх арга зүй, менежментийг боловсруулах хууль зүйн үндэслэл болж байна. Монгол улсын Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөрийн “Байгалийн нөөцийг тогтоож, эдийн засгийн үнэлгээ хийсний үндсэн дээр тэдгээрийг зохистой ашиглах, нөхөн сэргээх механизмыг бүрдүүлнэ” гэсэн заалт болон Төрөөс экологийн талаар баримтлах бодлогын “Ан, амьтны тоо байршил, агнуурын нөөцийг нь судалж экологи-эдийн засгийн үнэлгээний үндсэн дээр аж ахуйн ач холбогдол, ашиглалтын хэлбэр, зохион байгуулалтыг нь бүсчилэн тогтоож, хэвийн өсөлт үржилтийг нь алдагдуулалгүй зохистой ашиглана” гэсэн заалтыг хэрэгжүүлэхэд агнуурын бүс нутгийг судлан тогтоож агнуур зохион байгуулалтын үндэслэлийг боловсруулах ажил гол үүрэг гүйцэтгэнэ.

1-Р БҮЛЭГ ӨШГӨГИЙН НУРУУНЫ НАРИЙВЧИЛСАН АГНУУР ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТЫН СУДАЛГААНЫ ЗОРИЛГО, ЗОРИЛТ АРГА ЗҮЙ

1.1 Судалгааны зорилго, зорилт:

Хээрийн судалгааг 2013 оны 06-р сарын 10-наас 07-р сарын 01 хүртэл хийлээ. Судалгааны хүрээнд дараах зорилтуудыг тавьж тухайн зүйл амьтдын олон янз байдалд нь тохирсон арга зүйг ашиглан ажиллав. 2013 онд Монгол улсын засгийн газрын 53-р тогтоолоор батлагдсан “Агнуур зохион байгуулалтын мэргэжлийн байгууллагуудын ажиллах журам”-аар ажиллав.

1. Агнуурын бүс нутгийн аргаль хонины тархац, байршилыг тогтоож зураглал гарган хилийг тогтоох
2. Аргаль хонины нөөц, сүрэглэл, сүргийн бүтцийг тодорхойлох.
3. Аргаль хонины агнуурын нөөцийг тогтоох.
4. Агнуурын амьтдын нягтшил, нөөц тогтоох.
5. Ан амьтны байршил тоо толгойн хэлбэлзэлд нөлөөлж буй хүний ба байгаль цаг уурын нөлөөллийг тодорхойлох.
6. Агнуурын амьтдыг хамгаалах, ашиглах ажлын менежмент төлөвлөгөө, зөвлөмж, санал дүгнэлт гаргах.

1.2 Судалгааны арга зүй:

ШУА-ийн Биологийн хүрээлэнгийн хөхтөний экологийн лабораториос боловсруулж хүрээлэнгийн эрдмийн зөвлөлөөр баталсан:

- “Уулын зэрлэг тууртан аргаль хонины тархац байршил нөөцийг үнэлэх” арга зүй, Я.Даш, Х.Сүхбат, Д.Ганбат (1989 он)
- “Монгол орны уулын тууртан агнуурын амьтдын нөөц тогтоох арга зүй”, С.Дуламцэрэн, С.Амгаланбаатар, Д.Энхтүвшин (2001 он/
- Өвөрхангай аймгийн нутаг дэвсгэрт агнуурын эколог- эдийн засгийн судалгаа явуулж, агнуурын бүс нутгийг тогтооход: Д.Н.Данилов, Я.С.Русанов, А.С.Рыковский, Е.И.Солдаткин, нарын /1966 он/ боловсруулсан агнуур зохион байгуулалт хийх аргачилсан заавар.
- Тухайн агнуурын бүс нутаг тус бүрт ан амьтдын тооллого явуулж нөөц байршилтыг нь тодорхойлоход О.Шагдарсүрэн /агсан/, Я.Даш нарын боловсруулсан “Агнуурын зарим амьтад, шувууны нөөцийг тогтоох аргачилал, Биологийн хүрээлэнгийн Хөхтний экологийн лаборатороос гаргасан аргачилал /2004/.

Тооллогын материалыг үндэслэн агнах ан амьтны тоо хэмжээг тодорхойлсоныг баримталж агнуурын сангаас ашиглах агнуурын квотын тоог бүс нутаг тус бүрээр тогтооход О.Шагдарсүрэн /агсан/, Я.Даш нарын боловсруулсан аргачилал /2004/.

“Аргаль хонины (*Ovis ammon* L.1758) нөөц тогтоох арга зүй”, С.Дуламцэрэн (1997) Биологийн хүрээлэнгийн Хөхтний экологийн лабораторын эрхлэгч доктор (Ph.d) Б.Лхагвасүрэн, Агнуур судлалын “Аргаль төв”-ийн захирал, ЭШ-ны ажилтан С.Амгаланбаатар нарын 2002-2005 онуудад Өвөрхангай аймагт хийсэн Аргаль хонины судалгааны тайланг үндэслэн урьдчилан тархац нутгийг гаргаж үүний жишгээр ажилласан. Хангайн нуруунд судалгаа явуулж байсан доктор С.Дуламцэрэн, доктор А.Болд, доктор Д.Цэнджав (1975, 1988, 1989) Х.Сосорбарам (1970) нарын судлаачдын өмнө хийж байсан судалгааны тайлан, материал, арга зүйтэй танилцан, нутгийн иргэд байгаль хамгаалагчид, малчдын аман мэдээн дээр тулгуурлан амьтдын тархац нутгийг газрын зураг дээр урьдчилан буулгаж явах замналыг тогтоосон.

Хангайн нурууны ой, тайга, ой хээрийн бүсийн байгалийн цогцолбор нутгийн эко системийн хэв шинж тогтоц зүйд зохицуулан судалгааг зохион байгуулж орчин үеийн судалгаанд өргөн хэрэглэж буй шулуун трансекцийн арга, ШУА-ийн биологийн хүрээлэнгийн эрдмийн зөвлөлийн хурлаар баталж гаргасан арга зүй, урд өмнө олон жил Алтай, Хангай, Хөвсгөл, Хэнтийн нуруу, говь тал хээрийн бүсийн ан амьтдын болон амьтны аймгийн зүйлд олон удаа тооцоо судалгаа, эрдэм шинжилгээний ажил хийж арвин их судалгааны дадлага туршлагад мэргэшсэн биологийн ухааны ахмад эрдэмтэн доктор профессор О.Шагдарсүрэн /агсан/, Д.Цэвэгмид, С.Дуламцэрэн, А.Болд /агсан/, А.Дулмаа, Г.Эрдэнэжав, Д.Цэнджав, А.Дашдорж /агсан/, Н.Даваа /агсан/, А.Цэндсүрэн /агсан/, Д.Сумъяа, Р.Самъяа, Я.Даш /агсан/ Х.Сүхбат /агсан/, С.Базардорж, С.Амгалан, Ш.Болдбаатар, Б.Лхагвасүрэн, Ж.Батболд, Д.Энхтүвшин /агсан/ С.Амгаланбаатар нарын амьтны зүйл тус бүр дээр боловсруулж гаргасан арга зүйг үндэслэн 2013 онд Засгийн газрын баталсан “Агнуур зохион байгуулалт явуулах журам”-ын дагуу Өшгөгийн нурууны нарийвчилсан агнуур зохион байгуулалтын судалгааны ажлыг гүйцэтгэв.

Өндөр нурууны таг зоо нуруугаар замналд 1 судлаач, энгэр нүүр зурааны хянга хэц эрмэгээр 1 судлаач, уулынхаа ар хэсгийн царам, хүнхийг 2 судлаач, судлаач тус бүрийн хооронд 250 метрийн зайтай, задгай сийрэг тармаг модтой үед нь 500-1000 м-н зайтай шулуун замналд ажиглагдсан амьтад болон мөр, хэвтэр, баас, үүр, үс ноос, идэш хоол, сэг зэм, эвэр туур, ухаж малтаж, хаяглалт, үрэлт шөргөлт дуу чимээ зэргийг байнга шинжлэн нарийн ажиглаж тэмдэглэж, заримдаа үргээлгийн аргыг хэрэглэж бүртгэв. Шулуун замналд 2-3 цаг тутамд цаг болзох, богино долгионы

станцаар холбогдож уулзах буюу тодорхой тэмдэг бүхий уулын орой, цохио, энгэр, царам, хүнхийн эхэнд болзох буюу хаанаас хаа хүртэл яваад хаагуур бууж ажил дуусгахыг урдчилан зөвлөлдөж тохирч байв.

Өндөр уултай бартаа ихтэй газар өглөө нар гархаас өмнө хүрч орой нар жаргатаал ажиглалт явуулж байв.

Судалгаагаар бүрдүүлсэн материал боловсруулалт:

Тайланг боловсруулж эмхтгэхэд дээрхи эрдэмтэдийн судалгааны дүн аргачлалыг үндэс болгож, хээрийн судалгаанд тэмдэглэсэн, ажигласан амьтан, асуулга, анкетийн бүртгэл, мэдээ, судлаачдын тайлангууд гэх мэт хэрэглэхүүнд анализ хийж тайланг бичив.

Судалгааны замлалд машин, явганаар явж амьтдыг нас хүйсээр нь ялгаж тэмдэглэв. Байр зүйн зураг дээр маршрутыг тэмдэглэн амьтад байсан газрын газарзүйн солбилцолыг авч байв. Судалгааны газар нутагт замналыг давхцуулахгүй байх, сүргийн болон бодгалийн тоог давхардуулан ажиглахгүй байхад анхаарч групп хоорондоо богино долгионы станцаар харьцаж явав. Хээрийн судалгааны бүртгэлийг стандарт маягт, хавсралт хүснэгт № 1,2-г ашиглав.

Хээрийн судалгааны дүнг нэгтгэж амьтдын нөөц нягтшлыг доорхи томъёогоор гаргав.

NsSt	Ntl- тархац нутаг дахь амьтдын тоо
Ntl= -----	Ns- Дээрхи талбайнуудад тоологдсон амьтад
Ssd	Ns=Ns +Ns + Ns
	St- тархац нутгийн нийт талбай
	Ssd=Ss +Ss + Ss

Судалгаанд хамрагдсан нутгийн хүмүүстэй уулзаж мэдээлэл авах, цаг агаар, ус хөрс, ургамал, бэлчээр, мал, малчдын улирлын байршил, ган гачиг, амьтны хоргодох байрших орчныг ажиглах, амьтны үхсэн сэг зэм яс, мөр зэрэг бүх мэдээллийг GPS ашиглан бүртгэж мэдээллийн санг бүрдүүлж судалгааны материал болгов. Хээрийн судалгаанд явсан замналыг тодорхойлох GPS-ийг жолооч судлаачид ашиглав.

1.3 Судалгааны хэрэглэгдэхүүн

Өшгөгийн нурууны агнуурын амьтад тархсан 558.2 км² нутгийг хамарсан хээрийн судалгаанд доорхи багаж хэрэгслийг ашиглав

1. GPS (Оллоо, Garmen)
2. 1:200000, 1:500000 масштабтай байр зүйн зураг

3. Луужин (Clinometer)
4. Nikon, Canon Carlo jeis jena 10x52, 8x40, 10x50 дурангууд, телескоп
5. Мэргэжлийн видео камерууд (Canon EOS 60D, EOS 1000D, Nikon, Sony)
6. Бүртгэлийн анкет.
7. Хулдаасан метр
8. Богино долгионы станц

1.4 Судалгааны замнал

1. **Нарийн тээл сум:** Буга уул, Таац голын зүүн тал, Арашнай,
2. **Баруунбаян-Улаан:** Өшгөгийн нурууны Уранхайрхан, Холбоо, Цахир баганат, Таац голын урд энгэрүүд,
3. **Хайрхандулаан:** Цахираас хойш Хярын худаг, Их залаа, Андай даваа хамрагдав.

1.5 Хээрийн судалгааны бүрэлдэхүүн

1. Г.Цэрэнноров /Компанийн захирал -Биологич/
2. Ц.Болдбаатар / Агнуур зүйч, биологич/
3. Д.Пүрэвцэрэн / Агнуурын биологич/
4. Б.Золбаяр /Агнуурын биологич/
5. М.Цэцэгмаа /Агнуурын биологич/
6. М.Зулбаяр /Агнуурын биологич/
7. Ц.Отгонбилэг /Агнуурын биологич/

Судалгаанд оролцогчид:

1. Б. Дагваандавга – Сумын БОУ-ын байцаагч,
2. Х. Гомбосүрэн - Байгаль хамгаалагч,
3. Н. Лувсандавга – “Цахир хайрхан” ТТБ-ын тэргүүн, газарч анчин
4. Г. Төмөртоогоо – “Цахир хайрхан” ТТБ-ын гишүүн
5. Ө. Эрдэнэ - “Цахир хайрхан” ТТБ-ын гишүүн

2-Р БҮЛЭГ. ӨШГӨГИЙН НУРУУНЫ БАЙГАЛЬ ЦАГ УУР, НИЙГЭМ ЭДИЙН ЗАСГИЙН НӨХЦӨЛ

2.1 Байгаль цаг уур, газарзүйн нөхцөл

Өшгөгийн нуруу нь Хангайн нурууны уулт тогтолцооны салбар уул бөгөөд Хангайн нурууны зүүн өмнө үзүүрт, Өвөрхангай аймгийн Нарийнтээл, Хайрхандулаан, Баруунбаян-Улаан сумдуудын хил дээр баруун хойноос зүүн урагш

сунаж тогтоно. Хамгийн өндөр цэг нь Өшгөгийн залаа уул д.т.д 2346 м бөгөөд нурууны зүүн хэсгээр оршино. Физик газарзүйн мужлалтаар Өшгөгийн нурууны урд энгэр нь Говийн их мужийн, Алтайн ар говийн муж, Нууруудын хөндийн тойрогт багтана. Харин уулын ар энгэр нь Хангай-Хэнтийн уулархаг их мужийн, Хангайн муж, Хангайн өмнөд бэгэлцэгийн тойрогт багтана. Энэ нурууны гол онцлог нь говь, хангайн байгалийн мужийн зааг хил дээр оршдог, уулын ар өврийн ялгаа харьцангуй ихтэй байдагт оршино. Энэ нуруу нь Хангай нурууны салбар нуруу бөгөөд хойд болон өмнөд талаараа Цэлхэгийн тал, Бага шанаганы хонхор, Хүйтний хоолой, үлдэц нуурууд зэрэг томоохон хоолой шанд, хотгоруудаар хүрээлэгдэн оршдог үзэсгэлэнт нуруу юм. Энэ уул нь ерөнхий хэлбэр дүрсийн хувьд шовхдуу бөмбөгөр оройтой тал дундаас боссон мэт харагдана.

Уур амьсгал: Уур амсгалын бүсээр уулын өвөр хэсэг нь Гандуу зунтай, хүйтэн өвөлтэй, уулын ар хэсэг нь Хуурай сэрүүвтэр зунтай Хүйтэн өвөлтэй бүсэд багтана.

Өшгөгийн нурууны уур амьсгалд тухайн гадаргын уулархаг байдал их нөлөө үзүүлдэг. Нэн ялангуяа уг нуруу нь хуурай хээрийн уур амьсгалтай тул температурын хэлбэлзэл уулын ар өвөрт ялгаатай байдаг. Жишээлбэл уулын ар энгэрээр өвөлдөө буюу жилийн хамгийн хүйтэн үе болох 1 сард дундаж температур нь -22.3°C байхад урд энгэрт -18.7°C байна. Харин зундаа буюу 7 сарын дундаж температур нь Өшгөгийн нурууны ар энгэрээр $+19.6^{\circ}\text{C}$ бол урд энгэрээр $+22.3^{\circ}\text{C}$ байдаг. Жилийн дундаж температур нь 0°C - $+4^{\circ}\text{C}$ хүрдэг. Жилийн дундаж салхины хурд 3.0-3.6 м/с, жилийн хур тунадасны нийлбэр 122-224 мм байдаг нь улсын дундаж хур тунадасны хэмжээнээс бага хуурай сэрүүн бүсийн нутаг болохыг харуулна. Өшгөгийн нурууны урд энгэр бэлээр XII сарын 10-20 хооронд цас унаж тогтож эхэлдэг бол уулын ар энгэр, бэлээр XII сарын 1-10 хооронд цас тогтож эхэлдэг байна. Харин уулын урд энгэр, бэлийн цас II сарын 10-20 хооронд ханзарч хайлж эхэлдэг бол уулын ар энгэрийн цас II сарын 20-оос III сарын 1-ний хооронд хайлж эхэлнэ. Тогтвортой цасан бүрхүүлтэй байх хоногийн тоо дунджаар уулынхаа урд энгэрт 50 орчим хоног бол уулын ард энгэрээр 70-80 хоногтой байдаг.

Салхилтын түвшнээр хангай говийн зааг нутагт орших тул дундаж үзүүлэлттэй буюу 20-30 өдөр 15 м/с ба түүнээс дээш хүчтэй салхитай байна.

Хөрс: Өшгөгийн нуруу байгалийн мужийн хил дээр оршдог тул хөрс нь мөн олон хэв шинжийг үзүүлдэг. Хөрс газарзүйн мужлалтаар уулынхаа урд энгэрээр Говийн их мужийн Монголын өрнөд муж, Нууруудын хөндийн тойргийн хөрс, уулынхаа баруун хойд хэсгээр Хангайн их мужийн Хангайн муж, Хангайн өврийн тойргийн хөрс,

уулынхаа зүүн хойд хэсгээр Говийн их мужийн Цайвар хүрэн хөрсний дэд бүс, Дундговийн тойргийн хөрс тус тус тархсан байдаг. Энд зонхилох хөрсний нэршил нь уулын ар энгэрээр нимгэн давхаргатай цайвар хүрэн хөрс, уулын урд энгэрийн оройгоор цайвар хүрэн хөрс, уулын урд бэлээр заримдаг цөлийн бор хөрс тус тус тархана.

Гадаргын ус: Говь цөлийн бүсийн гадаргын ус багатай Төв Азийн гадагш урсгалгүй ай савд багтана. Гадаргын усны сүлжээний нягтшил манай орны хамгийн бага хэмжээ $0,01 \text{ км/км}^2$. Нийт урсац нь уулын оройгоор $2-3 \text{ л/с·км}^2$ ба уулын бэлрүү багассаар $0,5 \text{ л/с·км}^2$ хүрнэ. Гадаргын ус хамгийн их байх хур бороо ихтэй байх үеийн урсац уулынхаа урд энгэр оройгоор 10 мм ба уулын ар хормойгоор 10-30 мм байна. Хаврын шар усны үерлэлт 4мм хүрнэ. Өшгөгийн нурууны баруун энгэрээс манай орны хуурай хээрийн бүсийн томоохон голуудын нэг Таацийн гол эх аван өмнө зүгт урсан Бага шанаганы хонхрыг туулаад зүүн өмнө зүгт Таацийн цагаан нуурт усаа нийлүүлнэ. Гадаргын усны нөөцийн хувьд жижиг амуудаар түр зуурын урсгал ус урсах бөгөөд малчид уулын бэлүүдээр худаг олныг гаргасан байдаг. Ан амьтад уулнаас бууж болон жижиг булаг горхиноос усаа уух ба тоомохон нуур тойром энэ нурууны бүсэд байхгүй тул хуурай гандуу нутаг юм. Өшгөгийн нурууны зүүн хэсгээр уулс хоорондий хөндийтэй бөгөөд тэндээ бороо хор элбэгтэй жил тогтоол ус тогтох томоохон шанд мараа тогтсон байдаг. Уулс дотор тогтсон зарим булгуудаас нэрлэвэл Харын бумбат булаг, Хүйтний булаг, зэрэг бөгөөд энд гар худаг ихээр гаргаж ашигладаг байна.

Ургамалжилт. Ургамлаар Евразийн хээрийн аймаг, монгол өвс *Stipa gobica*, монголөвст-хазаар өвст *Stipa gobica-Cleistogenes*, монгол өвст- таанат *Stipa gobica-Allium mongolicum*, монгол өвст- бударганат *Stipa gobica-Salsolo sp*, монгол өвст- шарилж *Stipa gobica-Artemisa sp* зонхилсон хойт говийн цөлөрхөг мужийн, хойт хэсэгтээ шивээт хялгана *Stipa grandus*, хазаар өвс *Cleistogenes squarrosa sp*, агъ *Artemisa frigida* бүхий хуурай хээр, нууруудын дэргэдүүр харгана *Caragana sp*, бударгана *Salsolo sp* ургасан Нууруудын хөндийг багтаасан Орог нуурын цөлөрхөг хээрийн дүүрэгт хамаардаг. Өшгөгийн нуруунд ургах ургамалын нөмрөгийн амьдрах орчин нь Хүйтэн бүслүүрийн, Хүйтэвтэр дэд бүслүүр, эртэвтэр болцтой таримал ургамал ургах таатай орчин болдог. Ургамалын чийгшлийн бүсээр ургамал чийг хүрэлцээгүй бүсийн гандуу нэн гандуу дэд бүсэд багтана. Ургамалын чийг хангамж энд 30-55% байдаг.

Өшгөгийн нуруунд аргаль хонь, хар сүүлт, саарал чоно, шар үнэг, хярс үнэг, мануул мий, бор туулай, монгол тарвага, зурам зэрэг ан амьтад. Алтайн хойлог, цармын бүргэд, шилийн сар, алаг шаазгай, дагуур ятуу зэрэг жигүүртэн шувууд амьдардаг. Нэн ховор, ховор амьтдын амьдрах орчин, идээшил нутгийг хамгаалах, хэвийн өсөлтийг хангах зорилгоор Хангайн нурууг улсын тусгай хамгаалалтанд, Өшгөгийн нурууг орон нутгийн хамгаалалтанд авсан байна.

Тус нутагт зун тунадас багатай халуун хуурай, өвөл урт, хүйтэн цас багатай, хавар, намар хур тунадасгүй халуун хуурай, салхитай байдаг нь ургамал ургалтын хугацааг ихээхэн богиносгож энэ нь ойн ургамал нөхөн ургах явцад ихээхэн муу нөлөө үзүүлсэнээс ган гачиг болж хөрс нь ургамлын нөмрөгөө алдаж, цөлжих эх үүсвэр болж байгаа нь ажиглагдав.

2.2 Нийгэм, эдийн засгийн нөхцөл нөлөөлөх хүчин зүйлүүд

Өшгөгийн нурууны аргалийн өсөлтөнд сөрөг нөлөөлөх гадны хүчин зүйл ган гачиг усгүй хуурайшил, элсний нүүдэл, ус идэш тэжээлийн хомсдол нь улам ховор болоход нөлөөлж буйг тэмдэглэх нь зүйтэй. Үүнээс гадна байгалийн гэнэтийн гамшиг, хүний хүчин зүйл нөлөөлөхийн зэрэгцээ хууль бус ан хийх малын өсөлт газрын хуваарилалт, эзэмшилт ихэссэн, ус бэлчээрийн өрсөлдөөн махчин амьтдын хөнөөл, өвчин, зэргээс болж нутагших байрших газар хомсдож байгаа нь нөлөөлөх гол хүчин зүйл мөн. Хүмүүс бид өөрсдийн хэрэглээний асуудлаас болж байгальд ээлтэй зохицуулалтгүйгээс өөрсдөө байгальдаа, амьтандаа сөрөг хүчин зүйл болж байна.

Аргаль хонины тоо толгойн судалгаа хомс, агнах ангийн тоо олзворын стандарт хэмжээ, нөөцийн элбэг, ховорыг нарийн судалгаагүйгээр үнийн өндөрт шунан хэт их ашиглалт явагдаж угалз ховордсоноос шилмэл генфонд сүрэг аривжихад муугаар нөлөөлөх тал байна.

2.3 Амьтдын шилжилт хөдөлгөөн

Байгаль дээрхи ямарч амьтан өөрийн гэсэн байнга байршин амьдрах орчин нөхцөлөө сайн танин мэдэж дасан зохицож тогтвортой байдаг. Аргаль хонины амьдрал ч мөн нэгэн адил ийм байдаг.

Өвсөн идэштэн амьтад ус бэлчээр идэш тэжээл сайн, махчин амьтад үргээж хөөхгүй бол тэр болгон шилжиж хөдөлж нүүгээд байдаггүй. Аргаль хонь ороо хөөцөөний үсэр угалз зун, намрын байршил нутгаасаа хомийн сүргийн байршил нутаг руу шилжин үржлийн хонь сүргийнхээ эрэлд гарч аргаль хонь сүргийн намар,

өвлийн байршил нутаг руу уулын жим, дам, ухаа, гүвээ, уулын таг, асга хад, цохиог дамжин сүрэг олтол явна.

Манай орны өмнөд хэсэг говь, тал хээрийн бүсэд Алтайн уулархаг мужаас эхлэн ган, зуд хуурайшил явагдаж ургамалын нөмөргийн нөөц ус, бэлчээр хомсдолд орсноос л Хэнтий, Хангайн уулс ус, ургамал ногоог бараадаж төвийн нутгийн зарим хэсэгт аргаль хонь нүүдэллэн нутагшиж байгааг судлаачид тэмдэглэсэн байна.

2.4 Хээрийн судалгаагаар хийгдсэн ажил

Судалгааны ажлыг 2013 оны 06-р сарын 10-аас эхэлж Өшгөгийн нуруунд 7 хүний бүрэлдэхүүнтэй 558.2 км² талбайд аргаль хонины байршил, нөөцийг тогтоох хээрийн судалгааны ажлыг сумын байгаль хамгаалагч, БОУ-ын байцаагч нарыг оролцуулан хийсэн.

Судалгаанд холбогдох мэдээ мэдээлэл материалыг орон нутгийн холбогдох байгууллага иргэдээс цуглуулав. Агнуур зохион байгуулалтын талаар урд өмнө судлагдсан байдал, өнөөгийн байдал, амьтдын байршил, нөөц, өсөлт үржилт, сүргийн бүтцийг судлав.

2.5 Ан агнуурын нөөцийн хамгаалалт

1926 онд “Монголчуудын ан агнах түр дүрэм” – ийг анх батлан гаргаж цаашид энэхүү дүрмийг засч боловсруулан 1929 онд жинхэнэ дүрэм болгож байжээ. Ховор ан бүхий судлан мэдэж, цаазлан хамгаалах, агнуурын хугацааг тогтоох, эм хүйсний буюу үр төл агнахыг хориглох арга хэмжээг 1930 онд батлагдсан ан агнуурын анхны хуулинд тусган өгч тахь адуу, хулан адуу, хавтгай тэмээ, мазаалай баавгай зэрэг амьтдыг агнахыг хориглосон байна. Ан агнах эрхийн хэм хэмжээг нарийвчлан, хуулийн биелэлтэд хяналт тавих, олон нийтийн хөдөлгөөн өрнүүлэх, материаллаг урамшууллын асуудлыг 1962 онд баталсан агнуурын хуулинд тусгасан байна.

БНМАУ-ын ан агнуурын хууль (1972) ан амьтдыг хамгаалах, түүний нөхөн үйлдвэрлэлийг хангах, зохистой ашиглах зэрэг асуудлыг бүрэн тусгаснаараа байгаль ан амьтдыг хамгаалах ач холбогдолтой баримт бичиг болсон юм.

Манай улс зах зээлийн харилцаанд шилжсэнтэй холбогдож 1995 онд “Ан агнуурын тухай хууль”– ийг шинэчлэн баталж, ан амьтдыг өмчлөх, гаршуулах, агнуур зохион байгуулалт хийх, ан амьтныг гадаад улсад гаргах зэрэг шинээр үүсэн бий болсон эрх зүйн харилцаануудыг зохицуулсан байна.

Энэ хуулиар Өвөрхангай аймгийн нутагт тархсан аргаль хонь, янгир ямаа зэрэг ховор амьтдыг хамруулж агнах, барих, тэдгээрийн түүхий эдийг худалдахыг

хориглож, зөвхөн тусгай зөвшөөрлөөр агнах журамтай болгосон нь байгаль ан хамгааллын чухал арга хэмжээнд тооцогдож байна. Ховор, нэн ховор амьтдын байршдаг нутгийг улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээнд хамруулах асуудлыг сүүлийн жилүүдэд нилээд анхаарч Хангайн нурууг Байгалийн Цогцолборт Газар, Орхоны хөндийг Байгалийн Цогцолборт Газар, Өшгөгийн нурууг Орон Нутгийн Тусгай Хамгаалатай Газар, Зүүн хайрханыг Орон Нутгийн Тусгай Хамгаалатай Газарт хамруулсан. Ан, амьтдыг хамгаалах чиглэлээр төр засгаас болон орон нутгаас эдгээр арга хэмжээнүүдийг авч хэрэгжүүлж байгаа боловч агнуурын ач холбогдолтой ан, амьтдын тоо эрс цөөрч, устах аюулд хүрч болзошгүй байгаад дүгнэлт хийж шалтгаануудыг авч үзвэл:

Монгол улс зах зээлийн харилцаанд шилжиж төрийн өмчид байсан ан, агнуурын мэргэжлийн байгууллага хувьчлагдсантай холбогдож түүний үйл ажиллагаа зогсонги байдалд орж ан амьтад эзэн, хариуцагчгүй болсон нь хулгайн ан хийх явдлыг чөлөөтэй болгож, агнуурын нөөцөд ноцтой хохирол учруулах нөхцөлийг бүрдүүлсэн байна. Хууль бус агналт хийж олзворлосон түүхий эдийг хар зах дээр худалдаж ашиг олдог шинэ бизнес эрхлэгчдийн тоо өссөн нь ийм байдалд хүргэх гол шалтгаан нь болсон байна.

Байгаль орчныг хамгаалах болон ан, агнуурын тухай хууль тогтоомжийн биелэлтэд хяналт тавих ажил орон нутагт хангалтгүй хийгдэж байна. Байгаль хамгааллын холбогдолтой бүх хуулийг хэрэгжүүлэх ажлыг сумын 1-2 байгаль хамгаалагч, улсын байцаагч гүйцэтгэж байгаа нь үр дүнд хүрэхгүй байгаа юм. Байгаль хамгаалагч нарыг унаа, бие хамгаалах хэрэгсэл болон бусад ажиллах нөхцлөөр бүрэн хангаагүй байгаа нь ч ийм байдалд хүрэхэд нөлөөлсөн байна.

Өшгөгийн нуруунд зэрлэг ан амьтдын ус, бэлчээр гэрийн малтай ихээхэн давхцдаг нь тэдгээрийн амьдрах орчныг доройтуулж нөөц байршилтад нь сөрөг нөлөө үзүүлж байна.

Ан, агнуурын зориулалттай буу сумыг худалдан борлуулах ажил туйлын эмх журамгүй болсон нь хулгайн анчдыг даамжруулан, үйл ажиллагааг нь идэвхжүүлэх нөхцөлийг бүрдүүлж байна.

Өшгөгийн нурууны нутаг дэвсгэрт сүүлийн жилүүдэд саарал чонын тоо толгой өсч ан, амьтдын нөхөн үржилтэд багагүй хохирол учруулж байна. Байгаль, ан амьтдыг хамгаалах, хуулийг сурталчилах сурталчилгааны ажил бага, ард түмний ан амьтдаа хайрлаж ирсэн уламжлалт зан заншил мартагдахад хүрээд байна.

2.6 Агнуурын нөөцийн ашиглалтын байдал

Өвөрхангай аймаг 1960-аад оноос ан, агнуурын үйлдвэрлэлийг олон нийтийн байгууллага, анчдын нийгэмлэгийн гишүүдийн хүчээр эрхэлж эхэлсэн байна. Анчдын олзворлосон агнуурын гаралтай бүтээгдэхүүнийг худалдаа бэлтгэлийн байгууллага худалдан авч борлуулдаг нэгдсэн зохион байгуулалттай байсан. Анчдын нийгэмлэгийн гишүүд ан авд голчлон бага, том калибрийн бууг ашигладаг байсан бөгөөд буу, сумаа худалдаа бэлтгэлийн ангиудаас худалдан авдаг байв. Энэ үед монгол тарвага, зурам, саарал чоно, шар үнэг, мануул мий, халздай дорго, өмхий хүрэн, хярс үнэг зэрэг үслэг ангийн арьс бэлтгэж улсад тушааж байсан байна. 1979 онд төр засгаас агнуурын баялгийг хамгаалах, зохистой ашиглах талаар хэд хэдэн арга хэмжээ авсны нэг нь Өвөрхангай аймагт ой, агнуурын аж ахуй байгуулсан явдал юм. Тус ой, агнуурын аж ахуй нь гадаадын анчин жуулчинд үйлчлэх отог нээн ажиллуулж аргаль угалз, янгир ямаа агнуулж улсын төсөвт олон мянган ам.долларын орлого оруулсан байна. Мөн монгол тарвага, бор туулай, цагаан зээрийн агнуурын бригад зохион байгуулж агнуурын гаралтай бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж аймаг, сумын төсөвт үлэмж хэмжээний орлого тушаадаг байв. Үүний зэрэгцээ цагаан зээр нутагшуулах ажлыг Богд сумын нутагт хийж байсан байна. Зах зээлийн шинэ харилцааны шилжилтийн үед ан, агнуурын салбарын төвлөрсөн удирдлага задарч мэргэжлийн байгууллагууд хувьчлагдаж үйл ажиллагаа нь зогсонги байдалд орж Монголын анчдын нийгэмлэгийн аймаг, сумдын салбар зөвлөл татан буугдсан нь сум, орон нутагт ан агнуурын ажлыг олон нийтийн хүч оролцоотой хяналттай хийх боломжийг хаасан юм.

Эдгээр байдлаас шалтгаалан эзэн, хариуцагчгүй ан амьтдыг хулгайн анчид хууль бусаар агнаж, ариг гамгүй ашиглан агнуурын алтан санд нөхөж болшгүй хохирол учруулж байгааг сүүлийн жилүүдийн хяналт шалгалтын байгууллагуудын илрүүлсэн зөрчлийн мэдээ харуулж байна. Үслэг ангийн үнэт баялаг монгол тарваганы арьсны үнэ хэт өндөрснөөс хяналт шалгалтгүй, зохион байгуулалтгүй, эмх замбараагүй, шунал, бодлого, ухамсаргүй агналт нь монгол тарвага дахин нөхөн сэргэж өсөхөд хүнд байдалд оруулжээ. Өшгөгийн нуруунаас олон жил дараалан сүргийн манлай угалзыг сорчилон агнаж байна. Сүүлийн 5жилд 35 угалз агнуулсан мэдээ өгөв.

3-Р БҮЛЭГ АРГАЛЬ ХОНИНЫ ТАРХАЦ, НӨӨЦ, НЯГТШИЛ, СҮРГИЙН БҮТЭЦ

Аргаль хонины судлагдсан байдал

Өвөрхангай аймагт аргаль хонины судалгааг Өшгөгийн нуруунд харьцангуй тогтмол хийж С.Дуламцэрэн (1997.V), Аргаль хонь нийт 399 бодгаль Майкл Фризина (1997 VIII) 305 бодгаль, С.Дуламцэрэн (1998.X) 297 бодгаль Майкл Фризина (1998 X)6521 бодгаль (1999 VII) 3072 бодгаль , Б.Лхагвасүрэн (2001 VIII)507 бодгаль, С.Амгаланбаатар (2002 V) 223 бодгаль, Б.Лхагвасүрэн, Д.Энхбилэг (2003 IV) 713 бодгаль гэж зөвхөн Өшгийн нурууны аргалийн тоог тогтоожээ. Үүний дотроос Өвөрхангай аймгийн аргаль хонины нөөцийн үнэлгээг ШУА-ын Биологийн Хүрээлэнгийн доктор Б.Лхагвасүрэн 2001он 1475 км² нутагт аргаль хонь тархдаг ба нийт тоо толгой нь 1843, 1км²-т нутагт 1.2 бодгаль ноогдож байна [5] гэж судалгаа явагдаж байжээ. 2008 онд Байгаль орчны мэргэжлийн байгууллага Амьтан-Асралт ХХК судлаач Ч.Бүүвэй Өвөрхангайн агнуур зохион байгууллалтын тайланд 1917 км² нутагт 1202 орчим толгой аргаль хоньтой, 2009 онд Монгол орны хэмжээнд тоолсон уулын тууртаны судалгаанд Биологийн хүрээлэнгийн Хөхтний экологийн лабораториос 2151.2 км²-д 1756 орчим толгой нөөцтэй гэсэн байдаг.

Манай орны аргаль хонь нь (*Ovis ammon L 1758*) бусад оронд тархсан салбар зүйлээсээ морфофизиологийн болон бусад үзүүлэлтээрээ онцлог байдаг учир дэлхийн цөм сүрэгт (*Beninde 1954*) тооцогддог болсон байна.

Аргаль хонины нөөц байршилт, түүнд нөлөөлж буй биологи экологийн хүчин зүйлүүдийн талаар Монгол-Зөвлөлт (1972-1986), Монгол-Зөвлөлт-Чехословак (1973-1985), Монгол–Унгарын биологийн экспедицүүд нилээд хэмжээний судалгааны материал цуглуулж нийтлүүлсэн байдаг. Эдгээр судлаачид улсын хэмжээгээр аргаль хонины нөөц 18.0-20.0 мянга гэж үзсэн байна. Сүүлийн жилүүдэд ШУА-ийн биологийн хүрээлэнгийн дэд доктор С.Дуламцэрэн, С.Амгаланбаатар, Д.Цэнджав, Б.Лхагвасүрэн, Ё.Онон, Байгаль орчны мэргэжлийн байгууллага Монериал ХХК-ийн Д.Энхтүвшин, Ч.Бүүвэй нар (2004), Байгаль орчны мэргэжлийн байгууллага Амьтан Асралт ХХК-ийн Ч.Бүүвэй, Г. Цэрэнноров, Д. Пүрэвцэрэн нар (2008, 2011) Өшгөгийн нурууны нутаг дэвсгэрт аргаль хонины нөөц тархалтын судалгаа хийж байсан байна.

2013 онд “Амьтны тухай” хуулийг шинэчлэн баталж ан амьтдыг өмчлөх тэжээвэр болгох болон агнуур зохион байгуулалтын эрх зүйн харилцаанууд зохицуулагджээ.

Өшгөгийн нурууны экологийн нөхцөл

Аргалийн амьдардаг уулс нь хавтгай үсүүдтэй орой, энгэр хажуу нь хавцал, гүн гуу жалга, үхэр цохио хадуудтай, үер усанд идэгдсэн гадаргуутай байх ба энд хүйтний улиралд нөмөр нөөлөг, жавар салхигүй учир аргаль сүрэглэн байрших таатай орчин нь болдог. Зуны болон дулааны улиралд ан цав, цохио хадны сүүдэр даган хэвтэж өдрийн халууныг өнгөрөөж оройн сэрүүн цагт босож идээшлэнэ.

Халууны улиралд аргаль хонь нь хад цохионы сүүдэр даган өглөө нар халмагц уулын сүүдэртэй талд буюу өдөр нь уулын ар, орой хэсэгт, гуу жалгын өндөр эрэгний сүүдэр, нөмөр харгана бударганы доогуур орж хэвтэнэ. Тал хээрийн аараг толгод нам уулсын гүн жалга, цав, садарга, сайр чулуурхаг хайрга, элсэрхэг хөрсөнд монгол өвс, бударганат, бударганат монгол өвс бут, шаваг бударган зонхилж нам дор хайрган хөнгөн шавранцар мараалаг хүрэн бор хөрстэй таана, хөмүүл, бор бударгана, монгол өвстэй (*Stipaglareosia, salsola passerina*) нутагт аргаль хонь зонхилон байрлаж байна. Аливаа ургамал саарч устаж байгаа дээрх газарт талхагдмал газарт ургадаг нарийн халгай (*Umtica angustifolia*) харлаг өмхий өвс (*Peganum nigellastrum*) өмхий луул (*Chenopodium vulvaria*) агь (*Artemisia frigida*) үслэг хялгана (*Stipajcapillata*) баглуур (*Anabasis brivpolia*) ургадаг. Аргаль дээрх газарт голлон байршин идээшлэхээс гадна нүүдэллэн шинээр нутаг сонгож буй нь ажиглагдана. Тухайн судалгаанд хамрагдсан аргаль хонины тархац байршин амьдарч буй нийт нутгийн 80-90%-д ил задгай устай /Туул гол / байна. Сүүлийн 2-3 жилд үргэлжлэн ган гачиг болж хахир хатуу цаг болж өвс идэш тэжээл маш муу байна. Иймд говь, цөл хээрийн бүс дэхь нутагт усны баланс алдагдаж ургамал амьтны биофизиологийн амьдрах чадвараас давсан байгалийн гамшиг \зуд\ 2009-2011 онд болж зэрлэг ан амьтад нилээд үхэж хорогдсон мэдээлэлийг байгаль хамгаалагч өгч байна.

Ер нь аргаль хонь, цагаан зээр нь байгаль цаг агаар сайхан, ус ургамалтай байвал улирлын аясаар нэг нутгаас нөгөөд дамжин ус бэлчээр, газрын гарцыг даган нүүдэллэн байрладаг. Жишээ нь аргаль хонь, цагаан зээргүй байсан Хустай нурууны өвөр хэсэгт шинээр дээрхи амьтад нүүдэллэн ирж нутагшиж байна. Зэрлэг хөхтөн амьтан хавар хаана түрүүлж ногоо ургана, намар хаана сүүлдэж сөл тасарна тэр газарт л үр төлөө гаргаж тэр газарт л үржил ороонд ордог. Хавар ногоонд цадсан аргаль хонь, нам дор газар руу бэлчээр тэлнэ.

Бороо хур элбэг зуны улиралд бэлчээрийн шүүслэг ургамал, хадны хонхорт тогтсон хурын усаар ундаалж олон хоногоор ус хайлгүй идээшилж тарга хүчээ авдаг.

Ялаа дэлэнч шумуул ихтэй идэш тэжээл хомс газраас сэрүүн ялаагүй газар салхины урсгал газар бараадаж тогтвортой байршина. Зуны дунд сарын сүүлээс намаржин нам дор газар байсан аргаль янгир өвс хагдрах үеэр уулын өндөрлөгөө бараадан ус сөлтэй газар тогтуун байршиж тарга хүчээ авдаг. Намрын сүүл сарын дундаас хойш угалзын орооны шинж тэмдэг илэрч угалзын сүрэг хоорондоо өглөө оройн цагаар мөргөлдөх ганц нэгээр салж, мөр гишгэж хомийн сүрэг хайж уулын орой бараадан хуучин үржилд ордог газраар явж идэш нь багасна.

Угалз олсон нийлсэн сүргээ өмчилж өөрийн болгосны дараа бартаа ихтэй тайван орчин луу шахаж хоргооно. Үржлийн сүрэг үржилд орох хүчирхэг эзэнтэй болсноор үржилд орохгүй төлөг шүдлэн ялгарч түр сүрэг үүсгэдэг.

Аргалын амьдралын хэв шинж мөчлөг нь гадны болон экологийн хүчин зүйлээс болж өөрчлөгдөж байдаг. Орооны үе дуусмагц ороо нь гарсан угалз ганц нэгээрээ сүргээс тасарч хэд хоног ганцаар тайван орчинд байснаа дахин угалзнууд ганц нэгээрээ цугларч угалзын сүрэг үүсгэнэ. Залуу үржилд ороогүй хонин сүрэг дахин үржлийн сүрэгтэй нийлнэ.

Бид дээрхи судлаачдын тогтоосон мэдээ, тайланг үндэслэн, өөрсдийн өмнө хийж байсан судалгааны дагуу аргаль хонины үндсэн гол тархац нутагт судалгааг явуулав. Өшгөгийн нурууны аргаль хонины тархац нутгийг хүснэгт № 3 үзүүлэв.

Аргаль хонины тархалт

Хүснэгт № 3

Газрын нэр	Нийт талбай км ²
Бугат, Хүнхэр, Ашнайн, Завын улаан, Холбоо, Баянулаан, Баганат, Цахир, Хорт, Шахлага, Таац голын урд энгэрүүд, Өшгөгийн нуруу	558.2

Өшгөгийн нурууны аргаль хонины тархац нь Бугат, Хүнхэр, Ашнайн, Завын улаан, Холбоо, Баянулаан, Баганат, Цахир, Хорт, Шахлага, Таац голын урд энгэрүүд болж байна.

Өшгөгийн нуруунд аргаль хонь тэмдэглэсэн бүртгэл

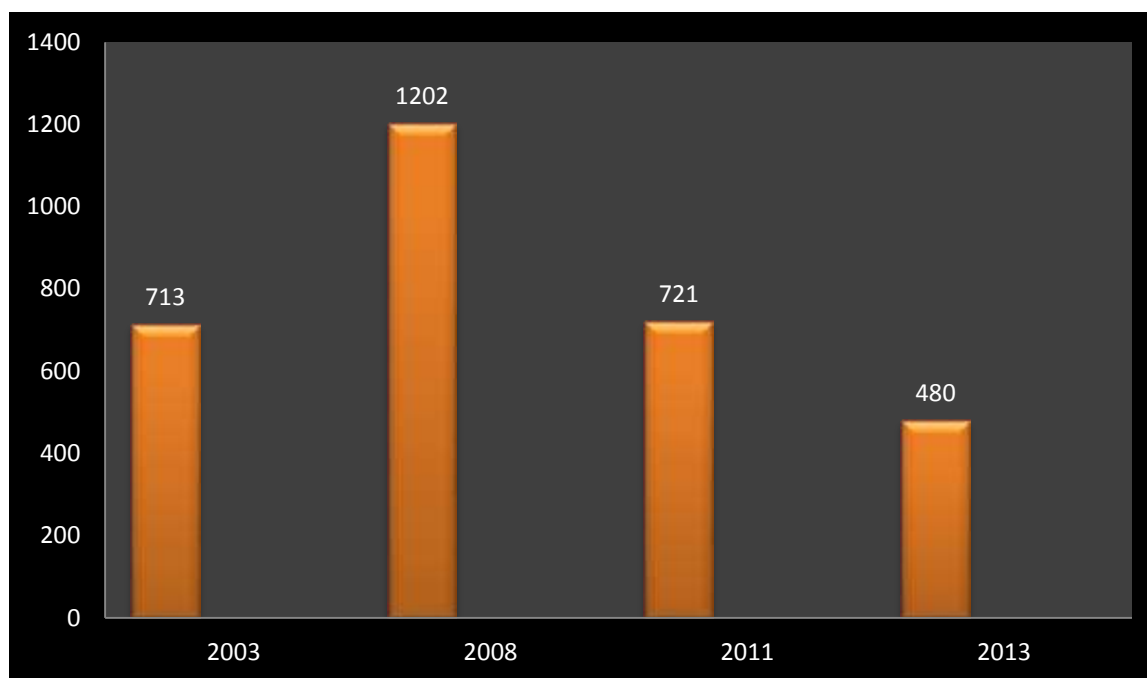
Хүснэгт № 4

Сорилын талбай км ²	Угалзын тоо, эврийн инч					Аргаль хонь				Дүн
	1	2	3	4	Бүгд	Хонь	Төлөг	Хурга	Бүгд	
	/45-48/	/40-45/	/35-40/	/30-35/						
351	6	9	18	22	55	129	54	64	247	302

Сорилын 351 км² талбайд нийт 302 толгойгоос Угалз 55, Хонь 129, Төлөг 54, Хурга 64 байлаа.

Аргаль хонины өсөлт оноор

Диаграмм № 1



Өшгөгийн нурууны өмнө нь хийсэн судлагааны материалуудтай диаграмм № 1, өөрсдийн судалгаагаар харьцуулахад аргаль хонины тоо буурах хандлагатай, байршил задгайрч тасархайтах төлөвтэй ажиглагдаж байна.

Өшгөгийн нурууны аргаль хонины нийт нөөцийн үнэлгээ

Хүснэгт № 5

Сорилын талбай км ²	Нийт тархац км ²	Тоолсон бодгаль	Аргаль хонины нөөц	Нягтшил км ²
351	558.2	302	480	0.9

Нийт 558.2 км² нутагт 302 бодгаль /нягтшил 1км²-д 0.9/ аргаль хонины нөөц 480 толгой байна.

Аргаль хонины сүрэглэлийн байдал

Нийт 14 сүрэг тохиолдсоноос угалзын 7 сүрэг 55 бодгалиар, хомийн 7 сүрэг 247-ээр сүрэглэнэ. Угалз:хомь тооны харьцаа 1:2, үржлийн насны хомьд харцуулвал 1 угалзанд 2 хомь ноогдож буй нь нөхөн үржих биологийн чадавхи хэвийн харагдаж байгаа боловч нөхөн үржил муу байгаа нь сүргийн хээлтүүлэгч, хээлтэгчийн насны харьцаа алдагдсан, угалз ховордсон байна.

Аргаль хонины сүрэглэлийн байдал

Хүснэт № 6

	Сүрэг	Бодгаль	Сүрэг %	Бодгаль %
1-5	5	10	35.7	3.3
6-10	3	19	21.4	6.2
11-15	-	-	-	-
16-20	1	18	7.1	5.9
21-25	-	-	-	-
26-30	2	52	14.2	17.2
41- дээш	3	203	21.4	67.2
Дүн	14	302	100	100

Төллөсөн хомь, сүргийн нөхөн төлжилт, насны бүтцийг нөхцөлдүүлэгч хурганы тооны харьцаа 2.1:2 буюу 1 хомьд 1 хурга ноогдож нөхөн төлжилт 100% байна. Хомь:төлөг 2.3:1, төлөг:хурга нь 1:2 байгаа нь нөхөн үржил сайн биш байна. Энэ нь эхийн төллөлт 100% гарсан төлийн 30-50% нь бойждог гэж тооцдог учир бойжилт бага гэж байгаа юм.



Нийт тэмдэглэсэн 302 аргаль хониноос 55 буюу 18.2 % угалз, 129 буюу 42.7% нь төллөх хомь, 54 буюу 17.8% нь төлөг, 64 буюу 21.1% нь хурга байлаа. Нийт 55 угалзаас 1-3.5 настай угалз 22, 4-5.5 настай угалз 18, 6-8 настай угалз 9, 8 наснаас дээш угалз 6 тохиолдож тэмдэглэгдсэн байна.

Угалзын сүрэглэлийн байдал. Судалгааны ажиглалтанд нийт 55 угалз тэмдэглэгдэж үүнээс 6 угалз 8-аас дээш 4-р ангилалд, /тохонт, шаазгай алаг/, 9 угалз идэр 6-8 настай /шар буюу цагаан шилт/, 3-р ангилалд, 18 угалз 4.5-5.5 настай /ягаан угалз 2-р ангилалд, 22 угалз 2.5-3.5 настай /хөх угалз/ 1-р ангилалд орж байна. Ангилал тус бүрийг агнуурын /сан/ нөөцийн үнэлгээнд хамааруулж агнуурын хяналтын тоог /агналтын квот/ тогтоох, угалзын гол байршил нутгийг агнуурын бүс нутаг болгож хамгаалалтанд авч үржлийн нөхөн үржлийг хангах шаардлагатай болсон байна.

Угалзын сүрэглэлийн байдал

Хүснэгт № 7

	Сүрэг	Бодьгал	Сүрэг %	Бодьгал%
1-5	4	7	57.1	12.7
6-10	1	6	14.3	10.9
15-дээш	2	42	28.5	76.3

Дүн	7	55	100	100
-----	---	----	-----	-----

Угалзын сүрэг 1-12 бодгалиар сүрэглэж, сүргийн 1-5 сүрэг 57.1%, 6-10 сүрэг 14.3%, 15-дээш сүрэг 28.5% байна.

4-Р БҮЛЭГ. ХЭЛЭЛЦҮҮЛЭГ, ТЭМДЭГЛЭГДСЭН АН АМЬТАД

Хэлэлцүүлэг

Өмнөх судлаачдын мэдээ материалаас үзвэл 1997 оноос хойш Өшгөгийн нурууны аргаль хонины судалгааг харьцангуй тогтмол хийдэг болжээ.

Өвөрхангай аймгийн Өшгөгийн нурууны аргаль хонины сүргийн бүтэц

\1997-2013\

Хүснэгт № 8

Судлаачдын нэрс	Он	Хувь				Эврийн ангилал			
		Угалз	Хомь	Хурга	Нийт	I	II	III	IV
С. Дуламцэрэн	1997-VI	36.8	63.2	37.8	399	-	-	-	-
Майкл Фризина	1997-VIII	44.3	39.3	16.4	305	14.8	21.5	20	43.7
С. Дуламцэрэн	1998-X	32.3	52.5	15.2	297	-	11.4	10.8	10.1
Майкл Фризина	1998-X	37	38.7	24.4	6521	45	13.3	21.7	17.4
Майкл Фризина	1999-VII	22.5	25.1	25.1	3072	45	16	41.7	6.8
Б. Лхагвасүрэн	2001-VIII	20.3	55.4	24.3	507	17.5	34	41.7	6.8
С.Амгаланбаатар	2002-V	36.6	58.3	5.4	223	34.6	50.6	11.1	3.7
Д. Энхбилэг Б. Лхагвасүрэн	2003-IV	21	32	10	713	0	8	71	21
Д. Энхбилэг, Сумхүү	2003-V	23	46	31	113	0	0	81	19
“Амьтан асралт” ХХК	2011-VIII	10.6	49.9	21	721	14.4	32.6	42.8	10.2
“Амьтан асралт” ХХК	2013-VII	18.2	42.7	21.1	480	10.9	16.3	32.7	40

Тайлбар: 1-862 бодгалиас 652 насаар ялгасан

2-339 бодгалиас 307 насаар ялгасан

3-115 бодгалиас 71 насаар ялгасан

******-төлөг ба хургыг хамтад нь

Бидний бүртгэсэн аргаль хонины тоо \302\-г өмнөх судлаачдын үзсэн аргалын тоотой харьцуулахад 2-3 дахин бага байгааг анхаарах зүйтэй ба 1999 оноос хойш аргаль хонины тоо тогтмол буурах хандлагатай болсон байна. Аргаль хонины тоо толгой буурч байгаа шалтгаануудыг өмнөх судлаачид, тухайлбал Б. Лхагвасүрэн \2001\, С. Амгаланбаатар \2002\ нар ган зуданд эндхийн аргаль хонины \ угалзын 60-70% гэж тодорхой заажээ \ 30% нь хорогдсон болохыг нутгийн иргэд, анчдын мэдээнд тулгуурлан дурьджээ. Өшгөгийн нурууны аргаль хонь сүүлийн жилүүдэд болсон ган зуд, хууль бус хулгайн агнуур, хүний буруутай үйл ажиллагаа, гадаадын анчдын нөлөөгөөр дайжин үлдсэн цөөн сүрэг нь байнгын бэлчээр усны давцалд байдагаас тоо толгой буурах үндсэн шалтгаан болж байна. Цаашид бусад судлаачдын санал болгосон зөвлөмж, үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх нь чухал байна.

Өшгөгийн нуруунд “Цахир Хайрхан” ТТБ Аргаль хонь хамгаалах чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулж байна. Гадаадын анчин жуулчдад газарч анчин хийх, жил бүр аргаль хонины бүртгэл судалгаа хийдэг зэрэг нь аргаль хонины популяцийг хамгаалахад чухал үүрэг гүйцэтгэж байна. Өшгөгийн нуруунд шинээр гарсан булаг шанд нь аргаль хонины байршин амьдрах нөхцөлд бага ч гэсэн хувь нэмэртэй.

Өшгөгийн нуруунд байдаг булаг шандууд:

- Хулстайн булаг
- Бумбатын булаг
- Хүйтэн булаг
- Бургастайн булаг
- Лусын шанд
- Гулзгайн шанд шинээр бий болсон.

Булаг олон байснаар аргаль хонь болон бусад ан амьтдын амьдрах орчинд таатай нөхцөл бүрдэж байгаагийн илрэл юм. Өвөрхангайн Баруунбаян-Улаан сумын Өшгөгийн нуруунд урд өмнө хар сүүлтгүй байсан популяцитай болсон байна. Нарийвчилсан агнуур зохион байгуулалтын явцад 4 хар сүүлтийг харж тэмдэглэсэн. Бидний бүртгэж судалсан хээрийн судалгаанд аргаль хониноос бусад амьтад сорилын талбайн 90-95%-д үзэгдэж тэмдэглэгдээгүй ба бүх сорилын талбайн 5-10%-д ганц нэг

удаа тохиолдсон амьтдын нөөцийн үнэлгээг гаргах боломжгүй зөвхөн үзсэн амьтдын тэмдэглэв.

Хээрийн судалгаанд тэмдэглэгдсэн ан амьтад

Хүснэгт № 9

Газрын нэр	Тархац талбай/ км ² /	Сорилийн талбай км ²	Чоно	Үнэг	Хярс үнэг	Бор туулай
Өшгөг	73	60	2			
Сэрвэн	32	15		1		
Хүйтэн	11	4				2
Дүн	116	79	2	1	-	2

Өшгөгийн нурууны бүх дэвсгэр нутгийн хэмжээнд явахад 2 чоно, 1 шар үнэг 2 бор туулай ажиглагдсан. Ан амьтдын нөөцийн үнэлгээг өнгөрсөн судалгааны дүнгүүдтэй харьцуулан үзэхэд бүх амьтад ховордох хандлагатай байна. Энэ нь биологийн олон янз байдал хомсдож байгаатай уялдаа холбоотой байж болох талтай.

5-Р БҮЛЭГ. АН АГНУУР, АГНУУРЫН БҮС НУТГИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ

5.1 Агнуурын квотыг тогтоосон байдал.

Өшгөгийн нурууны аргаль хонины агнуурын бүс нутаг, агнуурын сан /нөөц/, агнуурын квотыг тогтоохдоо тухайн нутаг дэвсгэрээс агнуурын бүс нутагт хамааруулан оруулах газрын нэр, талбайн хэмжээ, олзворлох амьтны зүйлийн нэр, агнуурын нөөц, олзворлох тоо /квот/ оноор, олзворын /трофей/ хэмжээг тооцоолон гаргав, Хүснэгт № 10.

Агнуурын амьтны агналтын тоог тогтоохдоо сүргийн бүтцийн харьцаа, сүргийн нөхөн үржилт, өсөлтөнд нөлөөлөх нөлөө, нас, хүйсийн харьцаа, өвчин эмгэг согог угалзын эврийн стандарт хэмжээг харгалзан тогтоодог арга зүйг баримталсан.

Агнуурын олзворын хэмжээг тогтоохдоо тусгай зөвшөөрлөөр агнуур эрхэлдэг мэргэжлийн агнуурын компаниудын гадаадын анчдад агнуулдаг олзворын /трофейн/ хэмжээс, тухайн газраас олдсон хөсрийн зэм эврийн хэмжээсийг авч ашиглав.

Өшгөгийн нуруунд угалзын агналт хийлгэсэн байдал.

Баруунбаянулаан сум Өшгөгийн нуруунаас 2008 онд 6 угалз, 2009 онд 3 угалз, 2010 онд 5 угалз, 2011 онд 3 угалз, 2012 онд 4 угалз агнуулсан гэсэн мэдээлэл өгсөн нь бидний хийсэн инчийн хэмжилтээс 3 инчээр илүү гарч байгааг дахин нягтлан үзэх шаардлагатай юм. Хээрийн судалгааны явцад нийт 55 угалз үзэж тэмдэглэж насны ангилалыг тогтоохдоо угалзанд хамгийн ойр зайнд хүрч дуран, тельскопоор ажиглан биеийн овор хэмжээ, өнгө зүс /цэнхэр угалз 2.5-3 настай, шар угалз 3.5-5 настай, цагаан шилт 5.5-8 настай, цагаан угалз 8-ээс дээш настай/ г.м, Эврийн хэмжээсийг эврийн овойлт, угын бүдүүн, эврийн тойргын талбай, дунд нүхний хэмжээ, эвэр хоорондын ар задгай, доод хэсгийн эврийн хоорондын зай шанааруу шахсан байдал, эврийн үзүүр гадагш гарсан жэмжээ, эвэр хоорондын дагзны зай зэрэг олон хэлбэрийн овор хэмжээсийг зайн таталт сайтай дурангаар /телскоп/татан харж анализ хийж ойролцоогоор / алдаа 10% орчим/ тогтоов. Эврийн хэмжээсийг дэлхийд 4 ангилдаг.

Өшгөгийн нуруунд нийт 55 угалзын эврийг ангилан тэмдэглэснээ анализ хийж үзэхэд 40% ба 22 угалз/ IV ангилалд, 32.7% ба 18 угалз III ангилалд, 16.3% ба 9 угалз 2-р ангилалд, 10.9% ба 6 угалз/ I ангилалд хамаарагдсан юм. Агналтын тоог тогтооход арга зүйн хэдэн зарчим баримталдаг.

- Хээлтүүлэгч, хээлтэгч хоорондийн харьцааг ижил хэмжээнд /1:1/ байхаар агналтын тоог тогтоодог.
- Идэгч-идүүлэгчийн харьцаа /ахуйн зориулалтаар агналт хийх /, дайсан амьтад, өвчин эмгэг, байгалийн гамшиг / анхаарах.
- Агнуурын бүс нутгийн хараа хяналт багатай зэрлэг амьтдын агнуурын сан нэг төвшинд тогтвортой байдаггүйг анхаарах.
- Үржилд орох чадамж дорой сүргийн хөөц хөдөлгөөнийг гүйцэхгүй хөгшин, агналтын олзворын стандарт жэмжээг хангасан, үр төл муу өгдөг биеэр давжаа, эмгэг согогтойг заазлах хэлбэрээр агнуурын квот\-ын тоонд оруулах үндэслэл бий.

Аргаль хонины унаган нутаг Өшгөгийн нуруунд 129 хомь, 55 угалз тэмдэглэсэн байдлаас харахад тоон харьцааны хувьд угалз агнах боломжгүй харагдавч хээлтэгч, хээлтүүлэгчийн харьцаа, угалзын насны ангиллыг шинжиж дүгнэхэд зохих хэмжээнд угалзын агналт байх үзүүлэлт гарч байна.

Агнуурын бүс нутаг шинээр тогтоож агнуурын санг аривжуулах нь амьтныг тогтоосон тоо хэмжээнд өсгөж тогтвортой ашиглах нөхцөлийг хангана.

5.2 Аргаль хонины агнуурын бүс нутаг тогтоосон байдал.

2013 оны нарийвчилсан агнуур зохион байгуулалтын ажлын дүнд Өшгөгийн нурууны агнуурын бүс нутаг 558.2 км² талбайг хамарч байна.

Тухайн нутагт тогтоогдож буй агнуурын бүс нутгийн хэмжээг уулын хаялага талбайн хэмжээгээр тогтоогоогүй зөвхөн амьтдын тархац нутгийн нөхцөл байдлаар гаргав. Ер нь зэрлэг ан амьтад хүний үйл ажиллагаа, малын хэт өсөлт, бэлчээр, уул уурхай, геологи хайгуулаас болж нутаггүй болж байгаа тул зайлшгүй бүс нутаг тогтоож хамгаалалт, ашиглалт хийхгүй бол устах аюулд ойрхон байгааг анхаарах цаг болсон байна.

5.3 Угалзын агнуурын бүс нутаг, агнуурын сан.

Хүснэгт № 10

Агнуурын бүс нутгийн талбай	Агнуурын нийт нөөцийн тоо	Олзворын тоо стандарт хэмжээ \inch\		Олзворлох тоо оноор				
				2014	2015	2016	2017	2018
558.2	86	22	42-48	3	4	3	7	5

Нарийвчилсан агнуур зохион байгуулалтын явцад нийт 55 угалз бүртгэгдсэнээс 45-48 инчтэй 6 угалз, 40-45 инчтэй 9 угалз, 35-40 инчтэй 18 угалз, 30-35 инчтэй 22 угалз байна гэж тогтоолоо. Үүнээс олзворын стандарт хэмжээнд хүрэх 6 угалз байгаагийн \ 50% \ буюу 3 угалзыг 2014 онд олзворлуулахаар тооцов. 2013 онд 40-45 инчтэй байсан 9 угалзнаас хорогдолыг хамгийн багаар бодож 4 угалзыг 2015 онд олзворлуулах гэж тооцсон.

2016 онд олзворын стандартад хүрэх угалз 3 байна. Харин нас бие гүйцээгүй залуу угалзыг гадаадын анчдад агнуулах, сүргийн бүтцийг алдагдуулахгүй бол тогтвортой агнаж болно. 2013 онд 35-40 инчтэй байсан 18 угалзаас \ 50% \ буюу 7 нь 2017 онд олзворлуулахаар тооцож гаргалаа.

Судалгааны нийт замналд 3 аргаль хонины толгойн яс /сэг,зэм/ тохиолдож эврийн хэмжээсийг стандартын дагуу хэмжихэд, 1 угалз 36-инчтэй, 2 нь хомь байлаа.

5.4 Агнуурын аж ахуйг эрхлэх техник эдийн засгийн үндэслэл

Агнуурын аж ахуй нь орлого сайтай үйлдвэрлэлийн салбарт тооцогддог учир дэлхийн олон оронд амжилттай хөгжиж байна. Ан амьтдын нөөцийг хэрхэн хамгаалж, өсгөн үржүүлж байгаагаас агнуурын аж ахуйн салбарын амжилт хамаарна. Агнуурын үйлдвэрлэлийг эрхлэх зөвшөөрлийг зөвхөн агнуур зохион байгуулалтын ажлыг үндэслэн олгодог хуулийн заалттай. Өвөрхангай аймаг агнуурын нөөц баялгаа ашиглах мэргэжлийн байгууллага байгуулж үйл ажиллагаа явуулсан тохиолдолд /загвар/ хавсралт хүснэгт № 1-р танилцуулж буй үйлдвэрлэл, үйлчилгээг эрхэлж тодорхой орлого олох боломжтой юм.

Хавсралт хүснэгт №1

№	Бүтээгдэхүүн үйлчилгээний	Хэмжээ	Нэгж үнэ	Борлуулалтын
---	---------------------------	--------	----------	--------------

	нэр		(ам дол)	орлого
1.	Гадаадын анчдад угалз агнуулах үйлчилгээ	22	9000	198.000
2.	Дайвар бүтээгдэхүүн (тос, арьс, гэдэс дотор)			
	Дүн			198.000

Агнуурын аж ахуй нь дээрхи үйлдвэрлэл үйлчилгээг явуулахын зэрэгцээ ан агнуурын нөөц баялгийг ашигласны төлбөр, хураамжийг улсын төвлөрсөн болон орон нутгийн төсөвт тушааж улс орны нийгэм эдийн засагт үнэтэй хувь нэмэр оруулах юм.

Агнуурын бүс нутагт агнуурын үйлдвэрлэлийн үр ашгийг тооцохын тулд шаардагдах хөрөнгө оруулалт, үйлдвэрлэлийн өртөг, нийт зардлыг тооцох хэрэгтэй байдаг.

Дүгнэлт

1. Өшгөгийн нурууны агнуурын амьтдын тархац бүхий нутгийн 100 % орчимд хийгдсэн нарийвчилсан агнуур зохион байгуулалтын судалгаагаар хэрэглэгдэхүүн, материалуудыг үндэслэн агнуурын амьтны тархац, байршил, нөөц, сүргийн бүтэц, насны харьцаа, үржил өсөлтийн байдлыг судлаж агнуурын бүс нутаг тогтоогдлоо.
2. Нийт 558.2 км² нутагт аргаль хонины нөөц 480 толгой, /нягтшил 1км²-д 0.9/ байна. /Хүснэгт №7/.
3. Аргаль хонины сүргийн бүтэц, нас хүйсийг нарийвчлан тогтоосноор 2014 онд 3 угалз, 2015 онд 4 угалз, 2016 онд 3 угалз, 2017 онд 7 угалз, 2018 онд 5 угалзыг агналтын хяналтын тоонд ашиглаж болох үзүүлэлтийг тогтоов.
4. Өшгөгийн нурууны агнуурын амьтдыг ашиглах хамгаалах менежмент төлөвлөгөө, Агнуурын аж ахуйн зохион байгуулалт, зарчим чиг (зөвлөмж), агнуурын санг гэрээгээр эзэмшүүлэх журам, төсөл зэргийг боловсруулж хавсралтаар гаргав.

Санал

1. Агнуурын амьтдын цөм эзэмшил нутагт бэлчээрийн менежмент хийх малчдын нөхөрлөл байгуулж хамгаалалт, ашиглалтыг сайжруулах

2. Агнуурын бүс нутгийг аж ахуй нөхөрлөл, иргэдэд эзэмшүүлэх, ашиглуулах, гэрээ хэлцэл байгуулж ажиллах.
3. Агнуурын бүс нутгийн менежмент төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх нөхөрлөл, агнуурын мэргэжлийн байгууллагыг сонгон гэрээ хийх.
4. Бэлчээрийн хомсдол бүхий нутгаас аргаль хонь, янгир ямаа, хар сүүлтийг нүүлгэн шилжүүлэх, сэргээн нутагшуулах арга хэмжээ авах
5. Орон нутгийн болон Тусгай хамгаалалттай газар, Байгалийн цогцолбор газрын байгаль хамгаалагч, байцаагч нарыг мэргэжлийн хүмүүсээр хангаж, ажлын хариуцлагыг дээшлүүлэх шаардлагатай байна.

Хавсралт № 1

АГНУУРЫН НӨӨЦ БАЯЛГИЙГ ХАМГААЛАХ, ӨСГӨН ҮРЖҮҮЛЭХ АРГА ХЭМЖЭЭ (ЗӨВЛӨМЖ)

Агнуур зохион байгуулалтын ажлын үндсэн хэсэг бол ан, амьтдыг хамгаалах, өсгөн үржүүлэх арга хэмжээг төлөвлөн хэрэгжүүлэх явдал юм. Өөрөөр хэлбэл агнуурын ан амьтдыг байнгын хамгаалалтанд авч тэжээх тордох замаар тоо толгойг нэмэгдүүлж, нөхөн үржүүлсэн хэмжээндээ агналтыг зохион байгуулна гэсэн үг юм. Улсын Их Хурлаар батлагдсан “Төрөөс экологийн талаар баримтлах бодлого”-д /ашиглагч нь хамгаалагч байна/ гэж заасан бөгөөд үүнийг хэрэгжүүлэхэд биотехникийн арга хэмжээ чухал үүрэг гүйцэтгэнэ. Биотехникийн арга хэмжээнд дараах үйл ажиллагаанууд орно. Үүнд:

- Зэрлэг ан амьтанд өвс тэжээл тавьж өгөх тэжээх
- Хоргодох, нуудах, бүгэх нөхцлийг бий болгох, сайжруулах
- Тэжээлийн ургамал тарих, мод бут суулгах, мараажуулах
- Булаг шанд задгайлах, усны хангамжийг сайжруулах
- Сүргийн бүтцийг зохицуулах, сонгон буюу заазлах агналт хийх
- Ан, амьтдыг шинээр буюу сэргээн нутагшуулах
- Байгалийн гамшигт нэрвэгдсэн ан амьтдыг аврах
- Махчин амьтадтай тэмцэх, тэдний тоог цөөрүүлэх зэрэг болно.

Ан амьтдыг тэжээх арга хэмжээг байгалийн тэжээл хангалтгүй болж цас их орсон өвлийн улиралд авах шаардлагатай байдаг. Харин хашаалсан хэлбэрээр ан амьтдыг өсгөн үржүүлж буй тохиолдолд байнга тэжээх шаардлагатай. Ан амьтдын тэжээх

арга хэмжээг төлөвлөхдөө бэлчээрийн, байгалийн тэжээлийн нөөцийг сайтар судлан тогтоодог.

Мөн ан амьтдын тоо толгой, байршилтаас хамааран тэжээлийн төрөл хэмжээг тодорхойлно. Аргаль хонийг өвлийн улиралд хадсан өвс, даршаар буюу бусад хүчит тэжээлээр тэжээнэ. Аргаль угалзыг 30 см цас орсон үед тэжээх шаардлагатай болдог. Тэжээлийг хямд төсөр , байгалийн материалыг ашиглан хийсэн тусгай сарай, онгоцонд хийж өгнө. Эдгээр тэжээх байгууламжийн байршил, тоог нарийн ажиглалт хийсний үндсэн дээр тогтоодог. Голчлон салхины нөмөртэй газар байгуулдаг. Тэжээх байгууламжийн ойролцоо задгай булаг, харз байх нь тохиромжтой. Аргаль хонинд өдөрт 1,5-2,0 кг задгай өвс, 1,0 кг дарш өгөх нормтой байдаг. Хар сүүлт, цагаан зээрийг өвлийн улиралд хоол, тэжээлийн хомсдолд орсон үед тэжээх шаардлагатай. Хар сүүлт, цагаан зээрэнд өдөрт 0,5-1,0 кг хадсан өвс, 0,5 кг дарш өгөх хэрэгтэй. Ер нь бүх тэжээх байгууламжын дэргэд ажиглах өндөрлөг байгуулах нь зүйтэй бөгөөд энэ нь сүргийн тоо толгой , эр эмийн харьцаа, төлийн тоог тодорхойлох үүрэгтэй.

Хужир тавьж өгөх , мараажуулах арга хэмжээ

Ан амьтдын өсөлт үржилтэнд төрөл бүрийн эрдэс бодис ихээхэн үүрэг гүйцэтгэдэг. Иймээс хужир тавьж өгөх , мараа ургуулах ажлыг агнуурын аж ахуй эрхлэгчид залшгүй гүйцэтгэх шаардлагатай байдаг. Ан амьтдад зориулсан марааг булаг, шанд гол мөрний ойролцоо тэдгээрийн шигүү байршин нутагладаг газар байгуулах нь тохиромжтой юм. Мөн марааны ойролцоо тэжээх байгууламжуудыг байрлуулбал зохино. Шинээр байгуулах марааны тоог тодорхойлохдоо ан амьтдын нягтшил, байршил нутгийн хэмжээ, мараанд орж байгаа байдал зэргийг үндэслэл болгодог. Нас гүйцсэн аргаль хонинд өдөрт 7 гр давс, жилд 2,5 кг давс хэрэглэдгийг эрдэмтэд судлан тодорхойлсон байдаг. Аргаль хонины нийт тоо толгойг мэдсэний үндсэн дээр хичнээн кг давс хэрэгтэйг тооцоолж гаргаж болно. Жилийн хугацаанд нэг мараанд 5-10 амьтан орохоор бодож 30-40 кг давсыг тавьж өгнө. Хавар, намрын улиралд аргаль угалз , янгир ямаа, хар сүүлт, цагаан зээр ихэвчлэн мараанд ордгийг анхаарч энэ үед давс хужрыг сайн сэлбэж байх нь зүйтэй. Хэрэв мараанд ан амьтад орохгүй бол өөр газар шилжүүлэх хэрэгтэй.

Ан, амьтдын сүргийн бүтцийн зохицуулалт хийх арга хэмжээ

Агнуурын бүс нутагт ан агнуурын аж ахуйг эрхлэх шинжлэх ухааны үндэслэл бол ан амьтдын нөхөн үржих таатай нөхцлийг мэрэгжлийн үйл ажиллагааны тусламжтайгаар хангаж сүргийн тоо толгойг нэмэгдүүлэх замаар агналт, ашиглалтыг явуулахад оршдог. Өөрөөр хэлбэл анчид ан амьтнаа өөрийн эзэмшилд авч арчлан

тордох замаар нөөцийг нь нэмэгдүүлж, жил бүрийн өсөлтийн хэмжээнээс нь хэтрүүлэлгүй хэмжээнд агналтыг явуулж, бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэнэ гэсэн үг. Ан амьтдын нөхөн үржилтийн хэмжээг нэмэгдүүлэх хамгийн чухал нөлөө үзүүлдэг зүйл бол ан амьтдын сүргийн бүтэц нь зохимжтой байх явдал юм.

XX зууны эхэн үе хүртэл монгол орны нутаг дээр амьдарч байсан олон төрөл зүйлийн ан амьтдын тоо толгой, сүргийн бүтцийг байгаль өөрөө зохицуулдаг байсан бөгөөд идэгч-идүүлэгч амьтдын харьцаа тэнцвэрт байдалд байсан юм. Нүүдлийн мал аж ахуй эрхэлдэг ардууд өөрсдийн хэрэгцээнд зориулж зарим төрлийн ан амьтдыг сүргийн бүтцийг нь алдагдуулахгүйгээр агнаж ашигладаг нарийн дэг журам, зан заншилтай байсан байна. Анчин гөрөөчин ардууд байгаль дэлхийгээ шүтэн биширч түүний өгөөж хишгийг хүртэхдээ бичигдээгүй хатуу цээр, хуулиудыг дагаж мөрддөг байжээ. Жишээ нь:

- Ан амьтдын сүргийн тэргүүнийг буюу томоос нь сорчилж агнахыг хориглоно.
- Сүргийг нэгийг ч үлдээлгүй үй олноор нь агнахыг цээрлэнэ.
- Хээлтэй буюу нялх төлтэй эмэгчин амьтдыг агнахыг хориглоно.
- Төл буюу нялх амьтдыг агнахыг цээрлэнэ.
- Нүүдэллэж яваа буюу шинээр нутагшсан амьтдыг агнахгүй.

Байгаль дэлхийгээ дээдлэн хамгаалах өндөр соёлтой өвгөд дээдэс маань эдгээр цээр, дэг жаяг нь ан амьтдын тоо толгой, сүргийн бүтцийг хэвээр хадгалахад их үүрэгтэйг танин мэдэрч чанд мөрдөж ирсэн байна. Сүргийн тэргүүн амьтад нь аливаа аюул, хөнөөлөөс хамгаалах, хоол тэжээлийн зүйлээ хялбар олж идэх, байгаль цаг уурын хүнд нөхцөлд нүүдэллэн шинэ нутаг сонгох, үржил селекцид давамгайлж оролцох зэрэг сайн чанаруудыг эзэмшсэн байдаг тул бусад амьтдын байгалийн шалгарлыг даван туулж, өсөж үржихэд онцгой үүрэг гүйцэтгэдэг. Ан амьтдын сүргийн нас гүйцэснээс нь сорчилж агнасан тохиолдолд бага залуу бодгалиуд үржилд орж түүний удам, үр төл нь бие багатай, амьдрах чадвар муутай, өвчинд нэрвэгдэмтгий байдгийг генетикийн судалгааны дүн нотолсон байдаг.

Сүргийн цэгц буюу тэргүүн амьтныг агнавал сүрэг задарч төл, бага залуу амьтад биеэ хамгаалах чадвар сураагүй учир чоно болон бусад махчин амьтад идүүлдэгээс гадна аюул багатай хорогдох нөхцөл, идэш тэжээл сайтай газрыг сонгон олж байршиж чадалгүй тэнүүчилж яваад хорогддог байна. Эр амьтдыг түүвэрлэн агнаснаас болж эмэгчин амьтны сувиаралт ихэсч төлийн тоо багасч байгааг хайгуул судалгааны дүн харуулах боллоо.

Өнөөдөр хулгайн анчид ан амьтдын сүргийн бүтцийг алдагдуулж их хэмжээгээр агнаж байгаагаас болж тэдгээрийн нөхөн үржилт зогсож зарим ан амьтад устгах

аюулд хүрч байгаа билээ. Иймээс ан амьтдын сүргийн бүтцийн зохицуулалт хийх ажлыг шинжлэх ухааны үндэслэлтэйгээр төлөвлөн хэрэгжүүлэх зайлшгүй шаардлагатай. Юуны өмнө ан амьтдын сүргийн бүтцийн тухай шинжлэх ухааны үндэслэлийг тодруулах нь чухал юм. Сүргийг шинжлэх ухааны томъёоллоор популяци гэнэ. Популяци гэдэг нь бие биетэйгээ байнга үржилд орж сүрэг бүрдүүлдэг, тухайн нэг эзэмшил нутагт амьдардаг нэг төрлийн амьтдын бүлэглэлийг хэлнэ. Одоо популяцийн бүтэц буюу сүргийн бүтцийг илэрхийлэгч үндсэн элементүүдийг авч үзье.

А. Моноген буюу тухайн нэгж амьтныг илэрхийлэгч элементүүд:

- 1.1. Гадаад байдал, хэлбэр /фенотип/
- 1.2. Нас
- 1.3. Хүйс
- 1.4. Тарга хүч, эрүүл мэндийн байдал

Б. Популяцийн буюу сүргийн бүтцийг илэрхийлэгч элементүүд:

- 1.1 Моноген хоорондын харьцаа
- 1.2 Орчиндоо зохицон амьдрах чадвар
- 1.3 Үржлийн чадавхи
- 1.4 Үхэл хорогдол

Сүргийн бүтэц нь хамгийн тохиромжтой байгаа тохиолдолд сүргийн дотоод зохион байгуулалт, хоорондын харьцаа, амьдрах болон нөхөн үржилтийн чадвар сайн байна. Сүргийн бүтцийн хүйсний харьцаа 100 эр, 100-120 эм буюу 1:1-1:1.2 байх үед хамгийн зохимжтой байдаг. Насны ангилал нь ан амьтны төрөл зүйлээс хамааран өөр өөр байдаг тул аргаль угалзаар жишээ аван тайлбарлая.

Аргаль угалзийн физиологийн болон үржлийн чадавхийн хөгжилтийг харгалзан үндсэн 4 насны ангилалд хуваана. Үүнд:

1. Төл буюу хурга
Энэ насны ангилалд 11-12 сар хүртэл настай төлүүд хамрагдана.
2. Төлөг шүдлэн идэр залуу
Энэ насны ангилалд 1-ээс дээш 2,3,4 насны аргаль угалзууд багтана.
3. Нас гүйцсэн аргаль угалзууд
Энэ ангилалд 5-аас 10 хүртэл настай аргаль угалзуудыг оруулдаг.
4. Хөгшин аргаль угалз
10-аас дээш насны хөгширсөн аргаль угалзыг энэ ангилалд хамруулна.

Популяцийн бүтцийг тодорхойлогч үндсэн элементүүдийн нэг нь үржлийн чадавхи буюу нөхөн үржлийн хэмжээ юм. Сүргийн нөхөн үржлийн хэмжээ нь байгаль цаг уурын нөхцөл, газар нутгийн байдал, махчин амьтад түүний нөлөөллөөс шалтгаалан харилцан адилгүй байна. Хамгийн таатай нөхцөлд 100 аргалиас 90 нь үржилд орж хээл авдаг ба төлийн 60-70% нь хорогдож, 30-40 төл онд орж сүргийн тоо толгой нэмэгддэг. Ан амьтдын сүргийн бүтцийг тодорхойлохдоо жилд 2-оос доошгүй удаа мэрэгжлийн биологич-агнуур зүйчдээр удирдуулан тооллого хийлгэх шаардлагатай. Тооллогыг хавар, намар хийвэл үр дүнтэй болдогийг анхаарах хэрэгтэй. Хавар ан амьтдын онд орсон байдлыг мэдэж жилийн нөхөн үржлийн хэмжээг тооцоолдог бол намар ороо хөөцөлдөөний үед хүйсний болон насны ангилал зэргийг тодорхойлоход зохимжтой байдаг.

Хэрэглэсэн бүтээл

1. С.Дуламцэрэн, Д.Цэнджав 1989 БНМАУ-ын амьтны аймаг II боть, Хөхтөн УБ Хөхтөн амьтан
2. Банников А.Г 1954 “Млекопитающее Монгольской Народной республики” Москва.
3. Б.Лхагвасүрэн, Д.Энхбилэг, Б.Чимэддорж 2005 Өшгөг нурууны аргаль хонины популяцийн судалгаа. Биологийн хүрээлэн Эрдэм шинжилгээний бүтээл №25
4. Б.Лхагвасүрэн 2001. Өвөрхангай аймгийн аргаль хонины нөөцийн үнэлгээ тайлан БОЯ, ШУА, Агнуур судлалын “Аргаль” төв
5. С.Амгаланбаатар Өвөрхангай аймгийн Баруунбаянулаан сумын Өшгөгийн нурууны аргаль хонины хаврын байршил сүргийн бүтэц. Агнуур судлалын “Аргаль” төв 2002 он
6. С.Дуламцэрэн Өшгөгийн нуруунд аргаль хонь судалсан ажлын тайлан ШУА-н Биологын хүрээлэн Улаанбаатар 1998 он
7. Т.Хайдав, Б.Чагнаадорж (БНМАУ-ын ан амьтад) УБ 1969.
8. Монгол орны уулын туруутны популяцын үнэлгээ./тайлан/ 2010/ БОАЖЯ, ШУА-ын Биологийн хүрээлэн,Хөхтний экологийн лаборатори.

Өшгөгийн нурууны агнуурын бүс нутагт 2013-2018 онуудад хэрэгжүүлэх ан агнуурын менежментийн төлөвлөгөөний зорилго, зорилтуудыг хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны төлөвлөгөө

Зорилт	Үйл ажиллагаа	Хугацаа	Хариуцагч	Төсөв (сая.төг)	Зорилтын хэрэгжилтийн шалгуур
Зорилго 1. Агнуурын зүйлүүдийг байгалийн нөхцөлд хэвийн өсөж үржих нөхцлийг бүрдүүлэх					
1.1 Агнуурын зүйлүүдийн мониторингийг өргөжүүлэх, оролцогчдыг чадавхижуулах	1.1.1. Сумын ИТХ-аар “Агнуурын бүс нутгийн агнуурын менежментийн төлөвлөгөө”, Агнуурын бүс нутгийн байршил, хилийн цэс”-ийг батлуулах	2013	Сумын засаг дарга ИТХУрал	1.0	Агнуурын бүс нутгийн хилийн цэс, ан агнуурын менежментийн төлөвлөгөө батлагдсан байна.
	1.1.2. Агнуурын бүс нутагт хийх мониторингийн маршрутыг шинээр тогтоох	2014		2.0	
	1.1.3. Агнуурын байршил нутгуудад хийх судалгааны хэрэгцээг тодорхойлох	2014		-	Агнуурын бүс нутагт хийх мониторингийн судалгааны маршрут тогтоогдсон байна
	1.1.4. Агнуурын бүс нутгийг тогтвортой ажиллах нөхцлийг баталгаажуулан ангийн мэргэжлийн байгууллага, нөхөрлөлийн гишүүдтэй тогтвортой ажиллагааны гэрээ хийх)	2013		-	
	1.1.5 Бэлчээрийн нөөц, даацын судалгааг агнуурын бүс нутагт нутагт хийх,	2014 оноос		0,5	Бэлчээрийн нөөц даац тодорхойлогдон о
	1.1.6 Бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөөнд амьтны тэжээлийн хэрэгцээг тооцох аргачлалыг боловсруулах	2013		0,5	

	1.1.7 Нөхөрлөл, бүлгүүдийн гишүүдийг амьтан, ургамлын зүйлийн ийёòîðéíä, судалгааны анхан шатны мэдээ цуглуулах äðäà ç¿éä ñóðääð, хамруулах	2013-2015 онд	Сумын засаг дарга Ангийн мэргэжлийн байгууллага Нөхөрлөл	0,5	Байгаль хамгаалагчид, нөхөрлөлүүдийн гишүүд мониторингийн анхан шатны мэдэгдэхүүнтэй болсон байна.
	1.1.6. Мониторинг хэрэгжүүлэхэд шаардлагатай техник, багаж хэрэгсэл, урсгал зардлаар хангах, чанарыг нь сайжруулах	2013-2017		15.0	Мониторинг хийхэд шаардлагатай багаж хэрэгслэлээр хангагдсан байна
1.2 Агнуурын бүс нутгийг шинээр байгуулах, үйл ажиллагааг нь тогтмолжуулах	1.2.1. Агнуурын бүс нутгийг нөхөрлөл, байгууллага, иргэдэд хариуцуулан эзэнжүүлэх	2013 оноос	Аймгийн БОГ Сумын засаг дарга	1.0	Агнуурын бүс нутгууд байгуулагдан нөхөрлөлүүдэд хариуцуулагдсан байна. Агнуурын бүсийг ОНХГ болгон баталгаажуулснаар лицензын талбайд орох гм эрсдэлээс хамгаалагдсан байна.
	1.2.2 Агнуурын бүс нутгийг ОНХГ болгон эрсдэлээс сэргийлэхэд нь туслах	2013 оноос		2.0	
	1.2.3 Агнуурын бүс нутгийг үйл ажиллагааг удирдлагаар ханган тогтвортой ажиллуулах	2013 оноос		Жил бүр 1.0	
1.3. Агнуурын амьтдын байршлыг тогтворжуулах, нөхөн үржлийн хэвийн нөхцлийг хангахад чиглэсэн цогц арга хэмжээг хэрэгжүүлэх	1.3.1. Агнуурын бүс нутгуудад ан амьтдын нөөцийн үнэлгээг төлөөлөл болгон сонгосон зүйлүүд дээр жил бүр хийх (аргаль хонь)	2013 оноос	Ангийн мэргэжлийн байгууллага, Нөхөрлөл	Тухай бүр 0,5	Ан амьтдын нөөц 2013 оныхоос буураагүй байх. Тордох (биотехникийн) арга хэмжээ үр нөлөөтэй хэрэгжсэн байх
	1.3.2. Агнуурын бүс нутагт биотехникийн арга хэмжээг төлөвлөн хэрэгжүүлэх	2013 оноос	Сумын засаг дарга Ангийн мэргэжлийн байгууллага Нөхөрлөл	Жилдээ 5.0	
	1.3.3. Агнуурын зүйлүүдийн популяцад хүний нөлөөг багасгах арга хэмжээнүүдийг төлөвлөж хэрэгжүүлэх (бэлчээрийн давхцал)	2013 оноос	Сумын засаг дарга	Жилдээ 2.0	
	1.3.4 Агнуурын	2013	Ангийн	Жилдээ	

	амьтдын үржих, төллөх, үр төлөө өсгөх байршил нутгуудад хяналтыг эрчимжүүлэх	оноос	мэргэжлийн байгууллага Нөхөрлөл	0,5	
1.4 Мониторингийн судалгааны үр дүнг хамгаалалтын менежментэд хэрэглэх, сурталчлах	1.4.2. Судалгаа, мониторингийн үр дүнгээр хэлэлцүүлэг, зөвлөгөөн зохион байгуулах	2015 оноос	Сумын засаг дарга Ангийн мэргэжлийн байгууллага Нөхөрлөл	1.0	Зөвлөгөөн 2 удаа зохион байгуулагдаж эрдэм шинжилгээний болон мэргэжлийн сэтгүүлүүдэд 2-оос доошгүй өгүүлэл нийтлэгдсэн.
	1.4.4. Эрх зүйн орчныг сайжруулахтай холбоотой саналуудыг уламжлан шийдвэрлүүлэх	2014 оноос		-	
	1.4.5. Мэдээллийг бүрдүүлэх	2014 оноос		1.0	Мэдээллийн сан нь цахим болон уламжлалт хэлбэрээр бүрдэх эхлэл тавигдсан.
Зорилго 2. Оролцоог хангасан удирдлага, зохион байгуулалтын бүтцийг боловсронгуй болгох					
2.1 Удирдлага зохион байгуулалтын бүтцийг чадавхижуулах	2.1.1. Удирдлага, хэрэгжүүлэгчдийн бүтцээ чадавхижуулах ажлыг хэрэгжүүлэх (сургалт, багаж хэрэгслэлийн хангалт)	2013 оноос	Сумын засаг дарга Ангийн мэргэжлийн байгууллага Нөхөрлөл	5.0	Удирдлагын бүтэц ба хэрэгжүүлэгчид туршлагажсан байна.
	2.1.2. Агнуурын нөөцийн хамтын менежментийн аргыг нэвтрүүлж буй туршлагаудтай танилцах (“Гулзат”, “Хавтгар”)	2014 оноос		3.0	
2.2 Хяналт шалгалт, хамгаалалтын ажлыг сайжруулах	2.2.1. Нөхөрлөлүүдийн төлөөллүүд, идэвхтэн байгаль хамгаалагчдаас сонгон оролцуулсан хяналт, шалгалтын баг бүрдүүлэх	2013 оноос	Сумын засаг дарга Ангийн мэргэжлийн байгууллага Нөхөрлөл	-	Хяналтын оролцоонд тулгуурласан тогтолцоо бий болсон байна.
	2.2.2. Хяналтын багийн гишүүдэд байгаль хамгаалагчийн эрх, үнэмлэх олгуулах	2013 оноос		-	
	2.2.3. Хяналт, шалгалтын үр дүнг тогтмол мэдээлж байх	2013 оноос		-	
2.3 Хамтын	2.3.1. ТББ, бусад нөхөрлөлүүдтэй	2013 оноос	Сумын засаг дарга	-	Хамтын ажиллагаа

ажиллагааг бүх шатанд өргөжүүлэх	ажиллах чиглэлээ тогтоон гэрээ байгуулж ажиллах				өргөжсөн байна.
	2.4.3. Нөхөрлөлийн гишүүдээс байгаль орчны мэргэжлээр мэргэжилтэн бэлтгэх	2013 оноос	Ангийн мэргэжлийн байгууллага	-	

Зорилго 3. Санхүүгийн тогтвортой эх үүсвэрийг бий болгох

3.1. “Өшгөгийн нурууны зэрлэг амьтад” итгэлцлийн санг байгуулах	3.1.1. Өшгөгийн нурууны зэрлэг амьтад” итгэмжлэх санг байгуулах үндэслэл, санг бүрдүүлэх, захиран зарцуулах, сангийн үйл ажиллагааг хянан үнэлэх журмыг боловсруулан батлуулах	2013 оноос	Сумын засаг дарга Ангийн мэргэжлийн байгууллага Нөхөрлөл		Сан байгуулагдаж, хуримтлал бий болсон
	3.1.2 Санг байгуулах, бүртгүүлэх ажлыг зохион байгуулах	2013 оноос			
	3.1.3 Санд хуримтлал бүрдүүлэх	2013 оноос		30.0	
3.2. Хамгаалалт, хяналт, мониторинг, сурталчилгаатай холбоотой зардлыг төлөвлөн сумын төсвөөс тогтвортой санхүүжүүлдэг байх	3.2.1. Хамгаалалт, хяналт шалгалттай холбоотой үйл ажиллагааны төлөвлөгөөг нарийвчлан гарган батлуулах	Жил бүр	Сумын засаг дарга Ангийн мэргэжлийн байгууллага Нөхөрлөл		Төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх санхүүгийн баталгаа бий болсон байх
	3.2.2. Менежментийн төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэхэд шаардагдах төсвийн тооцоог тодотгон боловсруулах	Жил бүр			

Зорилго 4. НИТААМ-ийг хэрэгжүүлэн, агнуурын нөөцийг тогтвортой ашиглах

4.1. НИТААМ-ыг хэрэгжүүлэх үүрэг хүлээсэн нөхөрлөлүүдийг чадавхижуулах (шаардлагатай техник хэрэгслэлээр хангах, агнуурын аж ахуйг эрхлэх мэдлэг, дадал олгох	4.1.1. АЗБ-ын тайланд дурдсан саналуудыг аймаг, сумын төлөвлөлтөд тусгуулах	2013 оноос	Сумын засаг дарга Ангийн мэргэжлийн байгууллага Нөхөрлөл		НИТААМ хэрэгжүүлэгч нөхөрлөлүүд чадавхижсан байна.
4.2. НИТААМ-ыг хэрэгжүүлэхэд	4.2.1. Эрх зүйн орчныг	2014 оноос	Сумын засаг дарга		Агнуурын бүс нутгийг

шаардлагатай эрх зүйн орчныг сайжруулахад чиглэгдсэн санал боловсруулах	сайжруулахтай холбоотой саналууд боловсруулах, уламжлах		Нөхөрлөл		эзэмшигчид туршлагатай болсон байна
	4.2.2. Гадаадын ангийн пүүсүүдийн судалгаа гаргах, тэдэнтэй тогтвортой хамтын ажиллагааны гэрээ байгуулах боломжийг судлах	2013 оноос			
Зорилго 5. Менежментийн төлөвлөгөөний хэрэгжилтийг тогтмол үнэлэх мониторингийн тогтолцоог бүрдүүлэх					
5.1. Менежментийн төлөвлөгөөний хэрэгжилтийг хянан үнэлэх	Менежментийн төлөвлөгөөний хэрэгжилтийг тогтмол хянаж үнэлж байх	2013 оноос	Сумын засаг дарга Ангийн мэргэжлийн байгууллага Нөхөрлөл	2.0	Төлөвлөгдсөн үйл ажиллагаанууд хугацаандаа хэрэгжих нөхцөл бүрдэнэ.
Дүн				73.0	

**Төлөвлөгөөний төсөл боловсруулсан: Байгаль орчны мэргэжлийн байгууллага
“Амьтан асралт” ХХК**